

Sociale og praktiske fællesskaber

- et blik på bofællesskaber og boligplanlægning i dag

Af Line Valdorff Madsen, oktober 2012

Integreret speciale ved Geografi og Plan, By & Proces, Roskilde Universitet

Vejledere: Lasse Koefoed & Carsten Schjøtt Philipsen

"Can co-housing develop from the margins into something with the ability to challenge the prevailing ways of distributing housing and create new social practices within cities?" (Krokfors 2012, 309)

FORORD

Dette integrerede speciale ved fagene Geografi og Plan, By & Proces på Roskilde Universitet har taget form over et år. I løbet af dette år har jeg fået inspiration, gode råd, hjælp og vejledning fra flere fronter.

Jeg vil først og fremmest takke mine informanter for deres åbenhjertede fortællinger om deres hverdagsliv og om fællesskabet i bofællesskaberne. Disse fortællinger udgør et helt centralt element i mit speciale. Også en tak til Katja Lindblad fra Boligkontoret Danmark og Jonas Cohen fra KAB for at bidrage med perspektiver på specialets problemstillinger.

Jeg vil desuden takke forskere og kollegaer på SBi for inspiration, diskussioner og gode råd og særligt Hedvig Vestergaard og Hans Skifter Andersen for hjælp med litteratur og Hans Skifter desuden for hjælp med kontakt til bofællesskabet Trudeslund.

Jeg vil gerne takke mine vejledere, Lasse Koefoed og Carsten Schjøtt Philipsen for opbakning, konstruktiv kritik og 'rettesnore' gennem hele processen. Jeg vil også takke medstuderende for diskussioner, gode råd samt hjælp med kontakt til bofællesskabet Munksøgård. Jeg skylder desuden familie og venner en stor tak for hjælpen.

Til sidst en meget stor tak til Karen Marie Hasling for forside layout.

Roskilde Universitet, oktober 2012

Line Valdorff Madsen

Abstract

This master's thesis studies experiences with co-housing in relation to the Danish social housing sector and planning in general. The focal point of the examination is the lived experiences of co-housing residents. I have collected these experiences through qualitative interviews, inspired by phenomenological theory, with the aim of extracting meaning from subjective life-world narratives. Furthermore a point of departure of the thesis has been a critical view, with roots in critical geography, on ideals of housing, family life and the discourses of planning in relation to this.

Overall the interviewed residents express positive experiences with living in co-housing. One central conclusion is that co-housing offers, for the interviewees, an alternative way of practising their everyday life, as the everyday life in the examined co-housing is structured around practising everyday routines jointly. The most central one of these joint everyday routines is the common meal, which can be said to form a meeting point in the everyday life. The social life of the communities is said to be the most important thing and the main reason for living in co-housing.

Another central conclusion is that co-housing constitutes a practical as well as social community and that the practical everyday routines and social life in the communities are very much related and as such produced in a dialectical way. A central perspective on the co-housing communities is that they balance on a fine line between privacy and community in the spatiality of the everyday. Co-housing offers, for the residents, a duality in everyday life, which contains privacy as well as community.

This understanding of co-housing as 'produced communities' is related to Lefebvre's spatial concept of the 'production of space' and Doreen Massey's notion of 'sense of place'. Theoretical perspectives on community, home and place are furthermore used to grasp a deeper understanding of the empirical narratives.

The narratives on everyday life in co-housing are argued to be of relevance for planning of housing within the Danish social housing sector. With Leonie Sandercock's perspective on planning it is argued that individual narratives contain a meaning and value that can qualify planning practice. The social housing sector has an aim of providing housing to a broad spectre of residents. The co-housing experiences of the interviewees are positive, and alternative, everyday experiences that can inspire planning of housing to be more diverse – in the light of a dominating ideal of housing being single-family housing – and as such it is argued that these kind of experiences can qualify a planning for difference.

INDHOLDSFORTEGNELSE

1.0 INDLEDNING	6
Motivation	6
Problemfelt	7
Den moderne familie og bofællesskabstanken	8
Byen og den moderne bolig	9
Den almene boligsektors rolle	10
Bofællesskabet som bolig	12
Problemformulering	12
Uddybning af problemformulering	13
Afgrænsning	13
Kapitelloversigt	14
2.0 FELTET	18
Bofællesskabet som boform	18
Den almennyttige boligsektor	20
3.0 VIDENSKABSTEORETISKE PERSPEKTIVER	22
En praksisontologi	22
Rum som social rumlighed	23
Produktionen af rum	25
Kritisk geografi	26
4.0 METODISKE REFLEKTIONER	28
Kvalitativ geografi og den levede erfaring	28
De kvalitative metoder	29
Kvalitative interview	29
Deltagende observation	30
Indsamlet empiri	31
Interviewpersoner	33
Behandling af interview og analysestrategi	34
5.0 TEORETISKE PERSPEKTIVER	36
En mangfoldig planlægning	37
Byen og fællesskabet	38

Bauman om fællesskab	39
Fællesskaber mellem utopi og praksis	40
Forestillinger om fællesskab, hjem og hverdagsliv	40
Intentionelle fællesskaber og bofællesskaber	41
Det pragmatiske hverdagsliv	43
Fællesskabet som en udvidet familie	44
Bofællesskabet som det udvidede hjem	45
Hjem som geografisk begreb	45
Bofællesskabet som hjem	47
Stedsproduktion	48
Sammenfatning	49
 6.0 ANALYSE	 51
Fortællinger om fællesskab: Metaforer og kontraster	52
Arbejdspladsen	52
Det 'naturlige' sociale fællesskab og kontrasten til byen	53
Den udvidede familie	55
Hverdagslivet: Det praktiserede fællesskab	57
At forme et (bo)fællesskab	57
Hverdagen	58
Fællesspisningen: Et eksempel på fællesskab og hverdagsliv i et bofællesskab	61
Et centralt socialt og funktionelt element	62
Det sociale fællesskab: Et socialt naboskab	67
Et socialt netværk, 'voksenkontakt' og det uformelle møde	68
Fællesskabets arkitektur: Fælles rum og private rum	70
Uderum	71
Hjemmet og fælleshuset	73
Privat og fælles rum	75
Grænserne for fællesskabet	78
Grænserne mellem privat og fælles rum	78
Deltagelse	80
Homogenitet og heterogenitet	82
Delkonklusion	83
 7.0 TEORETISK DISKUSSION	 85
Hverdagslivet og den udvidede familie	86
Det alternative hverdagsliv	87
 8.0 PERSPEKTIVERENDE DISKUSSION	 90
Hverdagslivets transformative potentiale	90
Det balancerede fællesskab	92

Planlægning og det levede rum	94
Planlægning for forskellighed	95
Muligheder og barrierer	96
Et mangfoldigt boligudbud	97
Planlægning for fællesskab	98
 9.0 KONKLUSION	 100
Fællesskab og hverdagsliv	100
Bofællesskaberne og planlægningen	103
 APPENDIX & BILAG	 105
Appendix I: Kollektive boliger i den almennyttige sektor	105
Appendix II: Pilotempiri	108
Appendix III: Information om bofællesskaberne	109
Oversigt over bilag	111
Bilag 1: Interviewguide	112
 LITTERATURLISTE	 114

1.0 INDLEDNING

Motivation

Min motivation for at skrive dette speciale opstod for nogle år siden på et udvekslingssemester i London ved 'mødet' med Dolores Hayden og 1900-tallets materielle feminister. Det var den kritiske tilgang til 'hjemmet' og 'boligen' som begreber, og som relativt fastlåste kategorier centreret omkring kernefamiliens reproduktion, som vakte min interesse.

Dolores Hayden har udført et omfattende studie af de amerikanske feministiske bevægelser, som fremkom i midten af 1800-tallet – de grupper hun kalder de 'materielle feminister' – og deres bud på kollektive boformer fra anden halvdel af det 19. århundrede. I bogen "The Grand Domestic Revolution" (1981) fremstiller Hayden de mange forskellige bud på kollektive boformer, som gav mulighed for at frisætte (middelklasse-)kvinden fra hjemmets rammer. Det handlede blandt andet om at lette hverdagslivet og hjemmets daglige rutiner, ved at designe kollektive boliger med mulighed for eksempelvis fælles vaskeri, spisning og børnepasning.

Med dette afsæt begyndte jeg at undre mig over, hvorfor det gennemgående boligideal i det meste af Vesteuropa, og ikke mindst i Danmark, er et selvejet enfamiliehus (Se bl.a. Blunt & Dowling 2006; Kristensen & Andersen 2009)¹. Ud fra dette perspektiv bygger vi vores boliger på meget konform vis, og der eksisterer i realiteten få muligheder for at bo på anden måde end som kernefamilien.

Ud fra denne undren, samt en viden om at vi i dag lever vores familie- og hverdagsliv i mange forskellige former for konstellationer, startede min undersøgelse med et ønske om at finde frem til alternative boformer; boformer som kan tilbyde et alternativ til den gængse enfamiliebolig og imødekomme andre boligbehov, som kan findes i familier med andre konstellationer eller boligønsker. Udgangspunkt var således at finde frem til anderledes boligerfaringer og -ønsker.

Som et mere konkret nedslag repræsenterer bofællesskabet som boform nogle af disse alternative visioner om at bo. Jeg har derfor været interesseret i at undersøge hvilke erfaringer, med *fællesskab* og *hverdagsliv*, der findes i bofællesskaber – og om disse erfaringer, og dermed bofællesskaberne, repræsenterer et alternativ til kernefamilien og enfamilieboligen. Bofællesskaberne kan ses som et praktisk eksempel på et alternativt hverdagsliv – med afsæt i mere utopiske tanker om et 'bedre' boligliv. Netop dette spænd

¹ Se bl.a. Blunt & Dowling (2006) samt Kristensen & Andersen (2009)

mellem praksis og utopi er et interessant perspektiv, når vi taler om bofællesskaber anno 2012 – som bærer præg af at være mere pragmatisk end ideologisk baserede, hvilket blandt andet har vist sig gennem min undersøgelse.

Med udgangspunkt i et andet interessefelt, den danske almene boligsektor, og et ønske om at bidrage med et perspektiv på dennes boligplanlægning, mener jeg, det er interessant at forholde de 'alternative' boligerfaringer til planlægning indenfor den almene sektor. Denne boligsektor har et sigte om at tilbyde boliger til et bredt udsnit af den danske befolkning, men arbejder generelt med ret konforme rammer for, hvad der udgør en familiebolig. Samtidig arbejder sektoren med langtidsplanlægning af boliger, og der tales i disse år om fremtidssikring af sektoren, idet man nogle steder i landet har problemer med at leje boliger ud. Det er derfor interessant at overveje, hvad fortællingerne om erfaringer med at bo i bofællesskab kan bidrage med i planlægningen af boliger i den danske almene boligsektor.

Problemfelt

"Hvorfor i alverden bor vi ikke alle sammen i kollektiver? - eller i det mindste har muligheden for at gøre det? Hvorfor tænkes der ikke fra politisk side ud af boksen i forhold til vores boligliv i en tid, hvor det er så vanskeligt at få et liv med arbejde og familie til at hænge sammen?" (Dagbladet Information 2011)

Som beskrevet i den indledende motivation for specialet arbejdede de materielle feministister, allerede i anden halvdel af det 19. århundrede, med hvordan boliger kunne designes, så de gav mere frihed for den enkelte (kvinde) i hverdagslivet. Der blev eksperimenteret med forskellige former for kollektive boligbebyggelser, idet de materielle feminister² søgte en gennemgående transformation af de amerikanske hjem, lokalområder og byers rumlige design og materielle kultur (Hayden 1981, 3). De materielle feminister skabte grundlag for arkitektoniske og byplanlægningsmæssige forandringer i den måde, man tænkte bolig og familie, samt de indvirkninger som det fysiske design har for det sociale og praktiske liv. Udgangspunktet var at redefinere boligbehov for kvinder og deres familier og grundideen var, at der måtte skabes byggerier med fælles børnepasning og husarbejde for at frisætte kvinderne og ligestille dem i samfundet (Hayden 1981, 5f).

På samme tid fremførte arkitekter ideer om kollektive byboliger, som var lejlighedshuse til middelklassen og overklassen samt boligblokke med lejelejligheder til de fattige. Ideerne

² Samt andre politiske grupperinger og progressive arkitekter

omkring kollektive boliger vandt dog ikke indpas i USA. I 1931 udkom "The Hoover Commission Report on Home Building and Home Ownership", som advokerede for enfamiliehuse og ejerboliger³. Rapporten lagde grunden for byggeriet af 50 millioner enfamiliehuse, som kom til at huse 3/4 af den amerikanske befolkning. Dermed endte rapporten med at være et stort tilbageslag for både de arkitekter og planlæggere, som havde interesseret sig for kollektivt orienteret boligdesign og for de materielle feministers kampagner på boligområdet (Hayden 1981, 8ff).

Den moderne familie og bofællesskabstanken

Også i dag er det relevant at gentænke vores boligbehov, idet moderne familieliv leves i mange forskelligartede konstruktioner. Kernefamilien har ikke længere monopol på at være en (børne)familie, omend den stadig i høj grad eksisterer som et ideal i vores samfund. Familieliv i dag leves i par, par med børn, fraskilte med nye, evt. sammenbragte, familier, singler og enlige forældre samt regnbuefamilier med børn og to (homoseksuelle) forældrepar. Der er blandt andet flere skilsmisser end tidligere, flere og flere kvinder som får børn uden at være i et forhold og flere homoseksuelle par, som får børn i regnbuefamilier.

Ifølge publikationen "Befolkningens Udvikling 2010" fra Danmarks Statistik er parfamiernes andel af alle familier faldet fra 51 pct. i 1986 til 47 pct. i 2010, samtidig er andelen af enlige (tæller også enlige forældre) som familietype steget fra 48 pct. til 53 pct. i samme årrække. Ud af parfamierne har 45 pct. hjemmeboende børn i 2010⁴, og 12 pct. af de enlige har hjemmeboende børn (Danmarks Statistik 2011, 95). Det fremgår endvidere af "Nyt fra Danmarks Statistik", at et flertal, svarende til 55 pct. i 2012, af danske børnefamilier fortsat består af par, som kun har fælles børn, med andre ord kernefamilier. Dog er de resterende 45 pct. af familierne sammensat på en anden måde⁵. Selvom kernefamilien stadig udgør den størst repræsenterede familietype, repræsenterer enlige, sammensatte familier og andre familietyper altså også en relativt stor andel af danske familietyper.

I forlængelse af disse forskelligartede måder at være familie på opstår også alternative måder at bo sammen på. Et eksempel er 'byboligfællesskabet' Urbania, som er under udvikling af en gruppe borgere, som ønsker et "bæredygtigt, urbant, mangfoldigt" boligfællesskab i byen. Visionen er et boligfællesskab i København bestående af ca. 100 boenheder med plads til både fællesskab og privathed, og som er socialt inkluderende for såvel

³ Hoover kommissionen støttede desuden boligejerskab for mænd, ikke kvinder (Hayden 1981, 23)

⁴ Hjemmeboende børn under 25 år

⁵ 15 pct. består af enlige mødre med deres børn boende hos sig, 11 pct. består af enlige fædre uden fælles adresse med deres børn og 34 pct. består af øvrige familietyper.

beboere som lokalområdet⁶. Bofællesskaber af forskellig art vokser i popularitet i og med, at der søges anderledes former for fællesskab, end det kernefamilien tilbyder. De materielle feministers ideer om kollektive boliger er altså igen blevet interessante. Bofællesskaberne er ikke et nyt fænomen i Danmark (eller andre dele af den vestlige verden), men der er tendens til, at bofællesskabstanken igen sættes på dagsordenen. I et nyligt udgivet temanummer af tidsskriftet *Built Environment*, "Co-housing in the Making", skriver gæsteredaktøren Karin Krokfors: "(...) co-housing has started to arouse a new kind of public interest, recently interpreted in various forms and processes which even the modern middle class – with middle class values – has begun to find attractive" (Krokfors 2012, 309).

Byen og den moderne bolig

Den danske boligmasse blev udbygget i stor stil fra 1945 og frem til slutningen af 1970'erne. Boligerne er gradvist blevet bedre og større, samtidig er husstandene blevet mindre (Kristensen & Andersen 2009, 30). I en lang periode har parcelhuset, forstæderne og provinsen været det foretrukne valg til familieboligen (se bl.a. Kristensen & Andersen 2009).

Siden 1990'erne er det dog (igen) blevet populært at bosætte sig i landets større byer, også i bymidten (Jensen & Partoft 2010, 21). Der er i høj grad fremkommet et fornyet fokus på by og byliv, som henvender sig til byboere i alle livsfaser (se bl.a. Kommuneplan 2009 og 2011). København vokser eksempelvis med 45.000 borgere frem mod 2025, og ifølge Kommuneplan 09 inkluderer dette især også familier (Kommuneplan 2009, 11).

Byerne bliver tættere, udkantsområder affolkes og samtidig er vores ressourceforbrug højt og energiforsyningen udfordret. Det er derfor relevant, både økonomisk, energimæssigt og socialt – i et bæredygtighedsperspektiv – i fremtiden at tilbyde boformer, hvor det er muligt at bo 'tættere'. Indenfor planlægningsteorien tales der om 'den kompakte by' (se bl.a. Jenks et al. 1996). Den kompakte by handler eksempelvis om at bo tæt, at have mulighed for at leve sit hverdagsliv i lokalområdet uden at skulle transportere sig over lange distancer, om effektive offentlige transportsystemer og om planlægning i 'menneskelig skala' (se bl.a. Gehl 1971). Mike Jenks skriver om den kompakte by: "There is a strong link between urban form and sustainable development, but it is not simple and straightforward. It has been suggested that a sustainable city must be of a form and scale appropriate to walking, cycling and efficient public transport, and with a compactness that encourages social interaction" (Jenks et al. 1996, 5).

⁶ <http://www.urbaniacph.dk>

Kollektive boligbebyggelser og lejlighedsbyggerier er mere 'kompakte' end for eksempel parcelhuskvarterer og kan således være et element i den fremtidige kompakte by, med fokus på social, økonomisk og miljømæssig bæredygtighed (Se bl.a. Marckmann et al. 2012). Ud fra disse overvejelser er det interessant at forholde sig til, om de boliger, der bygges, matcher nuværende og fremtidige boligbehov. Dermed kan det også være interessant at (gen)overveje de kollektive boformer samt undersøge om (bo)fællesskabet kunne tænkes som et fornyelseselement i boligplanlægningen, også i den almene boligsektor. Hvis den almene sektor i højere grad kunne tilbyde boliger, der imødekommer 'alternative' familieformer og boligønsker, vil sektoren givetvis kunne nå nye beboergrupper eller skabe bedre boligvilkår for nogle af deres nuværende beboere – samt matche fremtidige boligbehov om et mere bæredygtigt hverdagsliv. Samtidig kan det være væsentligt, at medtænke en fleksibilitet i forhold til hvordan beboeres behov kan ændre sig over en livscyklus og med livsbegivenheder, som ændrer familiestrukturer. Der må altså tænkes i en fornyet diversitet i forestillingen om boligen. Mere specifikt handler det, i dette speciale, om at gentænke den kollektive bolig i regi af den almennyttige sektor.

Den almene boligsektors rolle

Den almene sektor har taget flere bl.a. administrative tiltag til at forbedre fleksibiliteten for deres lejere. Senest har KAB⁷ indført Bolignøglen, som er en samlet venteliste til alle boligorganisationens 40.000 boliger i hovedstadsområdet. Sådanne tiltag gør det mere attraktivt at bo i almene boliger, netop fordi der er en fleksibilitet til at ændre sin boligsituation ud fra ændrede præferencer eller behov (Andersen & Christensen 2006, 26). Den almene boligsektor udgør ca. 20 pct. af boligmassen i Danmark (Andersen & Fridberg 2006, 8). Den almene sektor blev etableret for at tilbyde gode og sunde boliger til 'folket' – og sektoren har fra begyndelsen været etableret med særligt fokus på at tilbyde lejligheder, som er til at betale for den brede befolkning, samt specifikt til mere socialt udsatte grupper i vores samfund (Engberg 2000, 11; Andersen 2006, 8).

Boligerne ejes i de almene boligforeninger, som fungerer som non-profit organisationer. Den almene sektor er reguleret af det offentlige igennem tilskud m.v., og samtidig har kommunerne ret til anvisning af borgere i bolignød til i gennemsnit 25 pct. af de almene boliger. I Danmark er der generelt i dag en øget segregering mellem de forskellige dele af boligmarkedet, hvilket betyder, at velfungerende, velstillede og ressourcerstærke borgere i stort omfang bor i ejerboliger, mens mindre velstillede og mindre ressourcerstærke borgere i

⁷ KAB er et alment administrationsselskab, som ejes af storkøbenhavnske boligorganisationer (<http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=120>)

et større omfang bor i udlejningsboliger, og særligt i almene lejeboliger (Andersen 2006, 14). Den almene sektor er til en vis grad blevet fastlåst i et image som en boligsektor, hvor man kun vil bo, hvis man ikke har andre muligheder (se bl.a. Vestergaard 2001). Sektoren har i nogle dele af landet problemer med at udleje lejligheder, og man taler om nødvendigheden af nedrivning af boligbyggerier, som ikke har en fremtid. Omvendt er der dog også boligbyggerier, som er meget populære og nyder stor søgning. I de almene boligforeninger overvejes det, hvordan sektoren kan fremtidssikres, således at vi også har en almen boligsektor i Danmark om 30 år.

Der er forskellige initiativer til nytænkning af almene boliger i gang. KAB⁸ bygger eksempelvis boliger under konceptet AlmenBolig⁹. Det er lejligheder, der bygges som lavenergiboliger, og boligerne udlejes til en relativt lavere husleje end andre nybyggede boliger, ved at beboerne selv skal vedligeholde boligbyggeriet. KAB¹⁰ og Frederiksberg Forenede Boligselskaber har desuden opført såkaldte 'magnetboliger' i området omkring Flintholm Station, hvor sigtet er, at de beboere, som flytter ind, skal engagere sig i boligafdelingen og lokalområdet. Der er bygget 'studios', som kan indrettes til studierum, hjemmekontor eller atelier, og som er tilknyttet en del af lejlighederne, i forbindelse med fællesrummet i bebyggelsen. KAB har endvidere projektet Under samme tag¹¹, som netop tager udgangspunkt i, at familier og husstande har mange forskellige former i dag, og at dette medfører forskellige slags boligbehov. Projektet kommer med forslag til forskellige former for deleboliger og nytænkning af almene boligbebyggelsers fællesarealer.

Den almene sektor arbejder med tre kategorier af lejligheder; ungdomsboliger, senior- og ældreboliger og familieboliger. Det er her især interessant at se på kategorien familiebolig; familieboligen skal appellere til hele den del af befolkningen, som ikke er hverken unge under uddannelse eller med særlige boligsociale behov (ungdomsboligen), eller ældre evt. med specifikke plejehov (ældre-/plejeboligen)¹². Familieboligerne er som oftest 3-4 værelses lejligheder på mellem 60 og 90 m² med køkken og bad (Andersen & Christensen 2006, 23f). Familieboligerne kan således siges i udgangspunktet at være bygget til kernefamilien. I det perspektiv er det interessant at stille spørgsmålstejn ved familieboligen som kategori, idet ikke alle danske familier, som anført ovenfor, udgøres af kernefamilier i snæver forstand eller ønsker at bo som sådan.

⁸ I samarbejde med boligforeninger 3B og Domea

⁹ <http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=3539>

¹⁰ <http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=6961>

¹¹ <http://undersammetag.dk>

¹² <http://www.bl.dk/boligadministration/lejeforhold> og <http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=58>

Bofællesskabet som bolig

I lyset af ovenstående mener jeg, det er relevant at gentænke bofællesskabet anno 2012.

Hvorfor giver det mening at bo kollektivt for de familier og enlige, som bor i bofællesskab i dag, og hvilke erfaringer er det, de har med sociale og praktiske fællesskaber omkring det at bo – og hvordan relateres disse fællesskaber til deres hverdagsliv? Erfaringerne kan være relevante perspektiver på, hvordan moderne familieliv kan leves, hvordan vi får hverdagslivet med familie og arbejde til at gå op i en højere enhed, samt hvordan nye sociale fællesskaber kan erstatte fællesskabet i kernefamilien. Som det bliver sagt i P1 programmet *Apropos Kollektiver*: "[Kollektivet] (...) er blandt andet en måde at være sammen på, som burde give rigtig god mening i dag, hvor mange familier med ambitioner om både familie og karriere kæmper en kamp mod uret. Bofællesskab (...) er pissemoderne og frygteligt tidssvarende"¹³.

Erfaringerne med at bo i bofællesskab kan give et perspektiv på, hvordan væsentlige elementer i bofællesskabstanken kan bruges til nytænkning af, hvilke boliger der bygges og planlægges for. Endvidere kan det, som argumenteret ovenfor, være relevant at bruge disse erfaringer til at tænke nyt i boligplanlægningen i den almene boligsektor.

Hvordan kan sektoren lade sig inspirere til at nytænke boliger således, at der appelleres til diversitet i familiemønstre og hverdagsliv? Kan den almene boligsektor drage nytte af erfaringer fra bofællesskaber og på denne vis skabe mere fleksible og kollektive boliger med fokus på et funktionelt og socialt fællesskab? Min problemstilling centrerer sig dermed om, hvordan erfaringer med at bo i bofællesskaber kan bruges til at gentænke den kollektive bolig – og specifikt i regi af den almennyttige boligsektor.

Problemformulering

"Hvad er erfaringerne med hverdagsliv og fællesskab i bofællesskaber – og hvordan kan den almene boligsektor bruge disse?"

¹³ <http://www.dr.dk/P1/Apropos/Udsendelser/2011/06/07085940.htm>

Uddybning af problemformulering

Hovedfokus i dette speciale ligger på erfaringerne med at bo kollektivt – hvilken mening giver den kollektive bolig for de interviewede beboere i bofællesskaberne? I et samspil mellem den indledende empiriindsamling og teoretisk orientering i den første del af specialeprocessen, har jeg fundet frem til væsentlige temaer ved det at bo kollektivt. Som det fremgår af problemformuleringens første del, har jeg valgt at betegne de vigtigste omdrejningspunkter i de indsamlede erfaringer som *hverdagsliv* og *fællesskab*. Disse to emner har således været styrende for min empiriindsamling og teorivalg og vil være styrende for min analyse.

Som det fremgår af introduktionen til specialet – problemfeltet – finder jeg det endvidere interessant at se på den kollektive boform i regi af den almene boligplanlægning. Spørgsmålet er, hvorfor det kan være relevant at tænke mere i kollektive boformer, når der planlægges boliger generelt – og specifikt i den almene boligsektor. Planlægningen af boliger i den almene boligsektor udgør en ramme for min kvalitative undersøgelse af kollektive boligerfaringer; det er i sammenhæng med boligplanlægningen, at erfaringerne om hverdagsliv og fællesskab bliver aktualiseret i specialet. Dette adresseres i anden del af problemformuleringen og vil hovedsagligt blive behandlet som en perspektiverende diskussion, hvor de empiriske erfaringer fra analysen bliver diskuteret i relation til den almene sektor. Som udgangspunkt har jeg været motiveret af at komme frem til alternative bud på at bo; anden del af problemformuleringen vil dog ikke tage form af konkrete bud på løsninger til den almene sektors boligplanlægning, men vil være en diskussion af relevansen af de indsamlede erfaringer for boligplanlægningen i den almennyttige boligsektor.

Afgrænsning

Idet specialets hovedfokus er på empiriske erfaringer med at bo i bofællesskab, har jeg ikke fundet plads til at adressere konkrete problemstillinger indenfor den almennyttige boligsektor og vil derfor ikke gå ind i en dybere diskussion af eksempelvis administrative og økonomiske udfordringer for sektoren; og mere specifikt i forhold til at bygge bofællesskaber. Muligheder og barrierer indenfor sektoren vil dog blive berørt.

I problemfeltet antydes et potentiale i kollektivt byggeri i forhold til social, økonomisk og energimæssig bæredygtighed. Dette ser jeg som et udgangspunkt i argumentationen for en relevans af at gentænke bofællesskaber, men det er ikke et perspektiv, jeg vil forfølge, idet min empiriske undersøgelse ikke berører området. Der kan tales om en social bæredygtighed i de praktiske og sociale fællesskaber i det nære, som optræder i mine

informanternes erfaringer, men det er ikke et perspektiv, jeg har forfulgt i teoretisk forstand, idet temaerne i mine informanternes fortællinger har været centreret om fællesskab og hverdagsliv.

En anden dimension af bæredygtighedsperspektivet er, at boliger i bofællesskaber kan ses som alternative på mange måder; mange bofællesskaber er opført på baggrund af alternative tanker om såvel familieliv som økologi og bæredygtigt (lavenergi) byggeri etc. Denne dimension optræder også som en faktor i de udvalgte bofællesskaber, blandt andet i form af et økologisk bofællesskab. Jeg har dog ikke adresseret den dimension, da mit fokus har været på det sociale omkring bolig- og hverdagsliv.

En sidste væsentlig dimension jeg ikke har fundet mulighed for at udforske i empiriindsamlingen, er forskellen på de forskellige ejerformer i bofællesskaberne (ejerboliger, andelsboliger og almennyttige boliger). Det kunne have været relevant at udforske, hvad ejerformerne betyder for eksempelvis den demokratiske organisering i bofællesskaberne, homogenitet/heterogenitet i forhold til beboerne i de enkelte bofællesskaber og i sammenligning, udskiftning af beboere, adgang for nye beboere mv. Dette er dog heller ikke adresseret direkte gennem min empiriske undersøgelse¹⁴.

Kapitelloversigt

1. Indledning

I det første kapitel introduceres problemstillingen. Kernefamilien er i samtiden ikke længere et entydigt ideal for vores familieliv og hverdagsliv. Dog eksisterer der få muligheder i vores boligmasse til at indrette sig på alternative eller fleksible måder, og der kan derfor stilles spørgsmålstejn ved, hvorvidt vores måder at designe og bygge boliger på er fulgt med den udvikling, der er sket i familiekonstruktioner og hverdagsliv. Som det vil fremgå af specialet, kan bofællesskaber tilbyde en anderledes form for bolig-og hverdagsliv. Som det bliver påpeget, har den almene boligsektor samtidig udfordringer med at leje boliger ud til et bredt udsnit af den danske befolkning, og i mange boligforeninger er man interesserede i at tiltrække børnefamilier. Bofællesskaber kan ses som en boligform, der kan tiltrække såvel børnefamilier som singler, idet de kan tilbyde et praktisk og socialt fællesskab for forskellige familietyper. Det kan derfor være interessant for den almene sektor, at (re)tænke i mere kollektive boformer

¹⁴ De udvalgte bofællesskaber har dog forskellige ejerformer.

2. Feltet - Kollektive boformer og den almene boligsektor

I kapitel 2 præsenteres dels kollektive boformer, særligt bofællesskabet som boform, og dels den almennyttige boligsektor. Bofællesskabet beskrives som en kollektiv boform, der inkorporerer både den private bolig og fællesrum/-arealer samt et fælles hverdagsliv. Bofællesskaber eksisterer som både ejer- og andelsboliger og som almennyttige lejeboliger. Desuden beskrives den almennyttige sektor, som en sektor på det danske boligmarked, og de overordnede træk ved den almene boligsektor fremstilles samt de overordnede rammer for den almene sektors boligplanlægning.

3. Videnskabsteoretiske perspektiver

I kapitel 3 præsenteres udgangspunktet for min kvalitative undersøgelse som værende i et spænd mellem en fænomenologisk og en kritisk geografisk tilgang. Kritisk geografi understøtter det samfundskritiske element i min problemstilling; med udgangspunkt i blandt andet den kritiske teori stilles der spørgsmålstejn ved normerne indenfor boligplanlægning eller diversiteten i boligplanlægningen. Fænomenologien ligger til grund for såvel min ontologiske forståelse af rum, sted og skala som for min tilgang til indsamling og behandling af empiri. I min undersøgelse ligger fokus således på mine informanternes livsverdensfortællinger og den levede erfaring. Min rumforståelse lægger sig op ad Kirsten Simonsens "rum som en social rumlighed", hvor det rumlige opfattes som en integreret del af social praksis og sociale processer. Jeg inddrager endvidere Henri Lefebvres teoretisering over rum som en social produktion.

4. Metodiske refleksioner

I kapitel 4 præsenteres de kvalitative metoder, jeg har brugt i undersøgelsen; det kvalitative interview samt deltagende observation. Min empiri består hovedsagligt af mine informanternes fortællinger om erfaringer med at bo i bofællesskab, som er indsamlet gennem semistrukturerede interview. Igennem undersøgelsesprocessen har jeg desuden udført deltagende observation i form af feltbesøg i de udvalgte bofællesskaber samt deltagelse i fællesspisninger. Den indsamlede empiri præsenteres, og kapitlet indeholder desuden overvejelser omkring min indsamling og bearbejdning af empirien samt analysestrategi og refleksioner over analysens generaliserbarhed.

5. Teoretiske perspektiver

De teoretiske perspektiver bidrager til en rumlig og social forståelse af sammenhænge mellem fællesskab, hjem og sted. Der præsenteres desuden et perspektiv på planlægning for diversitet med baggrund i Leonie Sandercock. Det er et planlægningsperspektiv, som sætter

fokus på værdien af følelsesmæssige og kropslige erfaringer i planlægningen. Der inddrages ligeledes et bysociologisk perspektiv, som især udgøres af Zygmunt Baumanns teoretisering over storbyens ambivalens og det tabte fællesskab i byen. Et perspektiv som antyder både fællesskabets kvaliteter og dets begrænsninger. I sit blik på hjemmet som et fællesskab adresserer Mary Douglas ligeledes det begrænsende element i den trygge organisering omkring hjemmets fællesskab. Med henvisning til blandt andre Bella Marckmann og Sargisson & Sargent påpeges det, at bofællesskaber som fællesskaber kan anses som intentionelle fællesskaber, der betegner dels det utopiske aspekt i bofællesskabstanken og dels det mere pragmatiske forsøg på at opnå et alternativt hverdagsliv. Det pointeres endvidere, at bofællesskaber indebærer et potentiale for en udvidet struktur for familie og hjem, ligesom det med blandt andre Blunt & Dowling påpeges, at bofællesskaber kan angive en alternativ forestilling om boligen som hjem.

6. Analyse – fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaber

Analysen er en empirisk analyse centreret omkring de temaer, som er fremkommet i mine informanternes fortællinger. I informanternes fortællinger fremkommer metaforer og kontrasteringer, som forklarer deres forståelse af det fællesskab, de oplever i bofællesskaberne; det handler om fællesskabet som en arbejdsplads og som en 'udvidet' familie samt om det 'naturlige' sociale fællesskab. Det drejer sig ligeledes om en kontrastering til henholdsvis storbyen og villavejen. Temaerne for analysen er samlet omkring fællesskab og hverdagsliv, og de handler om praktiske og sociale fællesskaber, om fællesspisningen som et centralt element i bofællesskabernes hverdagsliv, om private og fælles rum og om de grænser, der også findes for fællesskabet.

7. Teoretisk diskussion

I kapitel 7 kobles de teoretiske perspektiver til den empiriske analyse. Med Masseys perspektiv på stedsproduktion diskuteres bofællesskaberne som sociale produktioner. Blandt andet igennem kontrasteringerne i informanternes fortællinger formes bofællesskaberne i relation til andre steder, eksempelvis 'byen'. Kontrasten til byen diskuteres med udgangspunkt i Baumanns teoretisering over storbyens ambivalens, som handler om dilemmaet mellem behovet for intimitet og behovet for anonymitet. Bofællesskabet som sted bliver endvidere formet gennem informanternes hverdagspraksis. Hverdagslivet i bofællesskaberne diskuteres ud fra blandt andet Douglas' perspektiv på 'hjem' og bofællesskabet som en udvidet familie. Desuden diskuteres hverdagens og det levede rums betydning ud fra Lefebvres.

8. Perspektiverende diskussion

I den perspektiverende diskussion forholder jeg analysens perspektiver til en planlægningsmæssig ramme. Det diskuteres hvorvidt hverdagslivet i bofællesskaberne kan indeholde et 'transformativt' potentiale, og hvordan bofællesskabsbeboernes erfaringer kan være relevante i forhold til planlægningen af boliger i den almene boligsektor. Det diskuteres desuden, hvilken rolle individuelle fortællinger kan spille i planlægning, og endvidere hvad der kan være vigtigt at holde sig for øje i forbindelse med planlægning af bofællesskaber, ud fra de analytiske resultater. Dette handler blandt andet om den væsentlige balance, der eksisterer i bofællesskaberne, mellem privathed og fællesskab.

9. Konklusion

I specialets sidste kapitel konkluderes på problemstillingens to dimensioner. Der konkluderes først på de empiriske erfaringer med hverdagsliv og fællesskab i bofællesskaber. Efterfølgende konkluderes på de analytiske dimensioner, der er fremkommet gennem sammenkoblingen med teoretiske perspektiver og på den perspektiverende del af specialet, som omhandler hvilken relevans de indsamlede erfaringer kan have for den almene boligsektor.

2.0 FELTET

Bofællesskaber og den almene boligsektor

Dette kapitel præsenterer det felt, som specialet beskæftiger sig med. Dels et felt der udgøres af kollektive boformer, i og udenfor den almene boligsektor, og dels et felt, som udgøres af den almene boligsektor. Bofællesskabet som boform præsenteres og organiseres og planlægning indenfor den almene sektor skitseres kort.

Bofællesskabet som boform

Kollektive boformer kan eksempelvis være kollektiver, bofællesskaber eller økosamfund. I dette speciale har jeg valgt at fokusere på bofællesskaber, idet disse består af både private og fælles rum. De eksisterer i forskellige udformninger i Danmark og i form af såvel ejer- og andelsboliger såvel som almene lejeboliger.

Anne Dorthe Navne (1987) beskriver som et udgangspunktet den kollektive boform som: "En bolig- og samlivsform af en størrelsesorden mellem kernefamilien og lokalsamfundet" (Navne 1987, 9). Den kollektive boform handler om et fællesforetagende, hvor boformen kan fungere i forskellig skala; "fra en almindelig familiebolig, til hele bebyggelser eller samlinger af bo-grupper, helt op til landsbystørrelse" (Navne 1987, 9). Både boligudformningen, graden af fællesskab og forholdet mellem privat- og fællesarealernes størrelse kan variere meget fra sted til sted. Det kendetegnende er dog, at en del af boligens areal, faciliteter og husholdning er fælles (Navne 1987, 9). I forlængelse heraf er det specifikke ved *bofællesskabet* ifølge Navne: "(...) flere principielt selvstændige boenheder, som bebos af familier, enkeltpersoner eller grupper, der samarbejder om en række aktiviteter i forbindelse med den daglige husholdning" (Navne 1987, 11).

I Danmark opstod bofællesskaberne fra begyndelsen af 1970'erne, som en følgevirkning af blandt andet hippiebevægelsen, eksperimenteren med kollektiver og ændrede opfattelser af kønsroller og familiepraksis (Navne 1987; Fromm 1991, 15). Som de amerikanske arkitekter Kathryn McCamant og Charles Durrett¹⁵ (1994) skriver:

"In Denmark, people frustrated by the available housing options have developed a new housing type that redefines the concept of neighborhood to fit contemporary lifestyles. Tired of the isolation and impracticabilities of single-family houses and apartment units, they have built housing that combines the autonomy of private dwellings with the advantages of community living" (McCamant & Durrett

¹⁵ McCamant & Durrett udførte studier af danske bofællesskaber i 1980'erne og arbejdede med at overføre konceptet til det amerikanske samfund (McCamant & Durrett 1994).

1994, 12).

Bofællesskabet blev udviklet som en boform med boliger sammenknyttet i et 'løsere' socialt og funktionelt fællesskab end det i kollektivet (som ofte har fælles husholdning). Bofællesskaber er blevet bygget med separate boliger, ofte i tæt-lav byggeri med rækkehuse eller lave etageejendomme, med fælles faciliteter som eksempelvis vaskerum, værksted, musiklokale, fælles udearealer og ikke mindst et fælleshus med fælles køkken og plads til spisning, fester og andre aktiviteter (Navne 1987, 10f; Arkitektur DK 1984, 209; Ærø 2004). Det er boligbyggerier, der som oftest har været sat i værk på initiativ af de fremtidige beboere selv, og således også som oftest er resultat af en byggeplanlægningsproces, hvor beboerne selv har stået for, eller deltaget i, plan- og beslutningsforløbet (Vedel-Petersen et al. 1988).

McCamant og Durrett udførte i 1980'erne en undersøgelse af danske bofællesskaber, hvor de fandt frem til fire centrale elementer: For det første bygger bofællesskaberne på deltagelsesprocesser, som betyder at beboere deltager dels i udvikling, organisering og design af bofællesskabet og dels i den løbende drift. For det andet handler det om et 'intentionelt' lokalområde design, hvormed menes at det fysiske design af bofællesskaberne fordrer fællesskabsfølelse. For det tredje er et centralt element bofællesskabernes fællesfaciliteter; det private boareal udvides med fællesarealer og fællesfaciliteter, som er integrerede dele af bofællesskabet og fungerer som supplement til den private bolig og som en del af beboernes hverdagsliv. Til sidst er et væsentligt træk, at bofællesskaber er beboerstyrede ud fra deltagelsesdemokratiske idealer (McCamant & Durrett 1994, 38f).

Sætthedammen og Skråplanet var de første bofællesskabsbyggerier af denne art i Danmark og blev opført i starten af 1970'erne. Herefter var der i løbet af 70'erne og 80'erne en betydelig vækst i bofællesskabsbyggerier, oftest opført som ejerboliger/ejerforeninger eller andelsforeninger¹⁶. Desuden er der opført nogle almennyttige boligbebyggelser som bofællesskaber (Navne 1987, 11; Vedel-Petersen et al. 1988, 8); blandt andet Tinggaarden og Drejersbanken samt senere Munksøgård, som er opført som et stort bofællesskab med blandede ejerformer. Nogle eksempler på kollektive boliger i den almene boligsektor, samt eksempler på aktuelle fællesskabsorienterede boligprojekter i den almene sektor, er samlet i appendix I.

¹⁶ Bofællesskaber som andelsforeninger blev særligt opført efter 1982, hvor det blev muligt at opføre bofællesskaber som andelsboliger med indeksslån (Vedel-Petersen 1988, 10).

Den almennyttige boligsektor

Den almene boligsektor udgør en væsentlig del af det danske boligmarked. Som nævnt i problemfeltet udgør sektorens boliger ca. 20 pct. af boligudbuddet i Danmark (Andersen 2006, 8). Der er omkring 700 almene boligorganisationer i Danmark med boliger fordelt på ca. 8000 boligafdelinger/boligområder i alle danske kommuner, dog er der opført flest almene boliger i hovedstadsområdet og i de tre største provinsbyer (Andersen & Christensen 2006, 21).

Den almene boligsektor fungerer som en selvejende non-profit sektor, hvor boligerne ejes af boligorganisationer – og dermed i princippet er en slags fælleseje af lejerne (Andersen 2006, 9). Boligorganisationerne er principielt styret af lejerne selv, altså beboerne, igennem en intern organisering med afdelingsbestyrelser og et repræsentantskab, som er den overordnede beslutningsenhed i boligorganisationerne (Andersen 2006, 8; Engberg 2000, 12). Herudover har boligorganisationerne en direktion, som udpeges af repræsentantskabet (Engberg 2000, 12).

Sektoren er baseret på, at husleje og udgifter skal være balanceret, altså at huslejen principielt ikke må overstige de udgifter, som boligorganisationen har til byggeri, vedligehold og administration. Det overskud, som boligorganisationerne har, reinvesteres i vedligeholdelse af boligbyggerierne og går på den måde tilbage til lejerne. Samtidig er den almene sektor i høj grad reguleret af det offentlige igennem tilskud, låneordninger mv., som til gengæld giver kommunerne adgang til at disponere over i gennemsnit 25 pct. af boligerne i den almene sektor til anvisning af borgere med særlige eller akutte boligbehov. Der indgås aftaler mellem kommune og boligorganisation for de enkelte boligafdelinger/boligområder i forhold til andelen af lejligheder til rådighed for anvisning af kommunen (Engberg 2000, 11ff).

Adgangen til de almene lejeboliger er principielt åben for alle igennem eksterne ventelister. Der er dog også interne ventelister, som er for lejerne i boligorganisationen, og som giver mulighed for at rykke rundt mellem lejligheder og boligområder internt i organisationen. Den interne oprykningsventeliste, gør det således muligt for beboere i almene boliger at ændre eller forbedre deres boligsituation for eksempel i relation til livsbegivenheder.

Planlægning af nye almene boligbyggerier foregår gennem en aftale mellem kommune, entreprenørvirksomhed og boligorganisation, hvor bygherre/boligorganisation ansøger den pågældende kommune om finansielt tilskud til nybyggeri, og det er hermed kommunen, der giver tilladelse til byggeri på en grund samt antallet af boliger, der kan opføres (Engberg 2000, 11). Kommunerne har altså i høj grad indflydelse på nybyggeri af almene boliger; dels betaler kommunen et grundkapitaltilskud på 7% til nybyggeriet, og dels kan kommunen i

forbindelse med byggetilladelsen stille krav om boligstørrelser, anskaffelsessum og huslejeniveau. Kommunen kan også stille krav til materialeanvendelse og miljøforhold samt mærke byggeriet som familie-, ældre- eller ungdomsboliger, hvilket har betydning for udlejning af boligerne (Fridberg et al. 2006, 36).

Den almene boligsektor karakteriseres også som en social boligsektor, dvs. en særlig 'social' del af det danske boligmarked, idet sektorens formål til en vis grad er at varetage en social opgave i boligforsyningen. Udover at skulle tilbyde boliger til en bred del af befolkningen i sin helhed, har sektoren også til formål at tilbyde boliger til grupper af befolkningen, som uden en særlig indsats ikke kan opnå tilfredsstillende boligforhold (fx flygtninge og indvandrere, misbrugere, fysisk og psykisk handicappede samt andre befolkningsgrupper på overførselsindkomst).

Det som således karakteriserer den 'sociale' eller almene boligsektor er: 1) en boligudgift, der fastsættes under markedsprisniveau igennem offentlig støtte og regulering, 2) boliger, der i en vis udstrækning fordeles efter behov og betalingsevne, 3) at boligerne samt deres ejere, boligorganisationerne, underligges specifikke regler for opførelse, administration og lejefastsættelse (Andersen 2006, 7f). Huslejens størrelse i den almene boligsektor er dog bestemt af omkostningerne i den enkelte boligafdeling, og huslejen kan dermed ikke tilpasses i forhold til efterspørgslen af boliger. Personer på overførselsindkomster er ofte mindre følsomme overfor huslejens størrelse, idet de er berettiget til individuel boligstøtte. Personer og familier, der selv betaler fuld husleje, er mere følsomme overfor huslejens størrelse og vil således ofte vælge en ejerbolig, hvis de har mulighed for det, såfremt huslejen for en almen bolig er relativt højt (Fridberg et al. 2006, 36f).

Den almene boligsektor udgøres i stort omfang af relativt små boliger, idet hovedparten, svarende til ca. 60 pct., af boligerne er mellem 60 og 90 m² (kun hver fjerde bolig er større end 90m² og hver femte er mindre end 60 m²). Samtidig betyder det, at kun hver fjerde bolig har mere end 3 værelser¹⁷. Til trods for dette udgør kategorien 'familiebolig' den største gruppering af almene boliger; familieboligerne er 3- eller 4-værelses lejligheder, i sjældne tilfælde 5-værelses lejligheder (Andersen & Christensen 2006, 24f)¹⁸.

¹⁷ Dette bundner blandt andet i, at der i stigende grad var problemer med at udleje almene boliger i starten af 1970'erne, hvorfor der fra statslig side blev indført nye regler for nybyggeri af almene boliger, som betød at der stort set ikke kunne bygges store familieboliger (Andersen & Christensen 2006, 21ff)

¹⁸ Udover familieboligen findes to andre kategorier af almene boliger; ældre- og plejeboliger samt ungdomsboliger, der udlejes til unge under uddannelse eller med særlige boligsociale behov (Andersen & Christensen 2006, 24f)

3.0 VIDENSKABSTEORETISKE PERSPEKTIVER

Udgangspunktet for min undersøgelse af kollektive boligerfaringer ligger i et spænd mellem den humanistiske og den kritiske geografi. Jeg vil i det følgende redegøre for min videnskabsteoretiske tilgang til undersøgelsen og dermed min ramme for at undersøge, forstå og analysere erfaringer med hverdagsliv og fællesskab i bofællesskaber, samt hvilken relevans disse erfaringer kan have i den aktuelle (almene) boligplanlægning.

Min tilgang er især fænomenologisk præget. Fænomenologien ligger dels til grund for min ontologiske forståelse af geografiske begreber som rum, sted og skala og fungerer dels som inspiration for min kvalitative tilgang til indsamling og behandling af empiri. Fænomenologien danner altså rammen for min undersøgelse af bofællesskabsbeboeres erfaringer. Jeg vil tage udgangspunkt i en socialgeografisk forståelse, som anført af socialgeografen Kirsten Simonsen, og en ontologisk forståelse af "rum som en social rumlighed". Jeg tager dermed et social- og praksisontologisk udgangspunkt og uddyber min tilgang til rumforståelse ved at inddrage Henri Lefebvres begrebslige triade til at forstå 'produktionen af rum'.

Jeg medtager desuden kritisk geografi som dimension i specialet, idet udgangspunktet for problemstillingen kan placeres indenfor denne. Med udgangspunkt i den kritiske geografi sætter jeg spørgsmålstegn ved idealer og normer indenfor boligplanlægning, og specifikt indenfor den almene boligsektor med et sigte om at gøre boligplanlægning mere mangfoldig.

En praksisontologi

Med specialet skriver jeg mig ind i et kultur- og samfundsgeografisk fagfelt samt et social- og praksisontologisk udgangspunkt, som fremført af Kirsten Simonsen. Inspireret af såvel Simonsens praksisontologi som den fænomenologiske tilgang fokuserer jeg på den levede erfaring igennem mine informanternes livsverdensfortællinger om kollektive boligerfaringer.

I den fænomenologiske ontologi forstås 'den levede erfaring' som værende placeret i et mellemrum mellem bevidsthed og krop og udgør dermed et intersubjektivt rum af krop og perception (Hansen & Simonsen 2004, 144; Simonsen 2001, 25f). Perception er altså baseret i praksis, og erfaring fremkommer dermed gennem vores (praktiske) relatering til omverdenen.

En fænomenologisk forståelse af subjektets relatering til omverdenen indebærer således en forskydning af fokus fra bevidstheden til praksis. Det handler dermed om den menneskelige *væren-i-verden*, som en praktisk og hverdagsmæssig involvering (jf. Heidegger 1962/1926). Dermed er vores *væren-i-verden* en praksis, som foregår igennem redskaber og brugsgenstande, eksempelvis vores bolig. Det er igennem denne praksis, mening opstår (Hansen & Simonsen 2004, 66). Det væsentlige i min undersøgelse af bofællesskabsbeboeres erfaringer bliver således det dialektiske forhold mellem det materielle/fysiske – dvs. boligen, fælleshuset og fællesarealet – den hverdagslige praksis som daglige rutiner og de sociale relationer, som konstitueres herigennem. Til at forstå denne rumlige produktion vil jeg trække på Simonsens rumforståelse af rum som en social rumlighed og endvidere inddrage Lefebvres begrebslige triade som en uddybning af denne rumforståelse. Disse perspektiver vil blive uddybet i de følgende afsnit.

Ifølge Hansen & Simonsen (2004) handler livsverdenen om '*dagligdagens verden af ting*' og vores umiddelbare erfaring af disse: "Livsverdenen udgøres af den præ-videnskabelige, præ-refleksive, taget-for-givne del af den menneskelige erfaring" (Hansen & Simonsen 2004, 66f). Livsverdenen konstituerer gennem vores umiddelbare erfaring af denne en meningshorisont, hvori 'tingene', dvs. vores omgivelser, sociale relationer, fysiske objekter osv., antager mening for os. Denne geografiske, eller rumlige, opfattelse af livsverdenen er udtryk for en relationel rumopfattelse, hvor det sociale og det rumlige ses som integrerede aspekter af vores livsverden (Hansen & Simonsen 2004, 67, 168). Det sociale rum opstår altså i det dialektiske forhold mellem mennesker og deres omgivelser .

Rum som social rumlighed

Den relationelle rumopfattelse indbefatter en ontologisk forståelse af rum som en social rumlighed, ifølge Kirsten Simonsen. I denne rumforståelse opfattes det rumlige som en integreret del af social praksis og sociale processer, idet disse er situerede i rum (og i tid) og dermed har en iboende rumlig dimension. På alle samfundsmæssige skalaer – fra hverdagsliv til international politik – eksisterer sociale processer og social praksis altså i en relation til det rum, som de foregår i, og rumlighed må derfor anses som en fundamental social dimension (Hansen & Simonsen 2004, 169). Min forståelse af rum som en social rumlighed betyder, at jeg i dette speciale anser bofællesskaberne som sociale rum, der produceres gennem en social praksis; beboernes hverdagspraksis.

Simonsens geografiske opfattelse af rum som en social rumlighed er bl.a. inspireret af Henri Lefebvres kritik¹⁹ af dikotomien mellem det fysiske rum og det mentale rum, som tidligere har domineret den samfundsgeografiske ontologi. Ifølge Lefebvre (1991) skal rum anskues som et socialt rum (indeholdende både det mentale og det fysiske) og samtidig opfattes som processuelt (Hansen & Simonsen 2004, 170). Rum må altså undersøges som 'noget der produceres', dvs. som en rumlig produktion (Lefebvre 1991). Lefebvre har udviklet et begrebsapparat til at begribe en sådan rumlig produktion; den 'begrebslige triade' som jeg vil uddybe i det følgende afsnit.

I forlængelse af forståelsen af rum som en social rumlighed skal *sted* ligeledes forstås som produceret af sociale relationer (Massey 1995, Simonsen 1999). I den fænomenologiske og socialgeografiske tilgang forstås sted gennem den levede erfaring. Dette betyder, at jeg forstår sted igennem menneskers fortolkning: "'Stedet' ses således som en erfaring og en følelse, der er konstitueret i vores bevidsthed gennem aktiviteter, minder og forventninger" (Hansen & Simonsen 2004, 67).

Stedet er ikke bare en arena, hvor hverdagslivet udfolder sig – men nærmere en 'medproducent' af mening i livsverdenen. I overensstemmelse med den relationelle rumopfattelse kan sted ses som en specifik artikulation af den sociale rumlighed; dvs. en specifik lokaliseret artikulation af sociale praksisser, relationer og processer samt de erfaringer og symbolske betydninger, som forskellige brugere/beboere relaterer til et sted (Hansen & Simonsen 2004, 174). Sted er dermed, ligesom rum, et dynamisk begreb. Et sted er således ikke et fikseret område med grænser omkring, men betegner specifikke og unikke situationer sammensat af sociale relationer og erfaringer, hvoraf nogle har oprindelse i stedet selv, mens andre har basis i en større rumlig og tidslig skala. Min stedsopfattelse vil blive uddybet i et senere teoretisk afsnit om Doreen Masseys begreb *sense of place*, ligesom den grundlæggende forståelse af rum som social rumlighed suppleres med teoretiske perspektiver på hjem og fællesskab.

På det teoretiske plan vil fællesskab blive diskuteret på flere skalaer; fra 'byen' og 'lokalområde' til 'hjem'. Ligesom rum og sted skal skala også opfattes som et relationelt begreb i dette speciale. Skala refererer dermed til et kontinuum af rumlige organiseringer, som skabes gennem repræsentationer, erfaringer og institutionaliseringer. Skala anskues som dækkende en række rumlige dimensioner lige fra den menneskelige krop til hjem og lokale, regionale, nationale og globale niveauer (Hansen & Simonsen 2003, 176). Skalabegrebet er desuden relevant i forhold til at anskue perspektiver på planlægning; fra dominerende samfundsmæssige diskurser til den individuelle levede erfaring.

¹⁹ I "La Production de l'espace", 1974/"The Production of Space", 1991

Produktionen af rum

Lefebvres begrebslige triade udgør et perspektiv på min overordnede forståelse af rum som en social rumlighed og dermed en ramme, indenfor hvilken jeg vil opnå en forståelse for, hvordan de levede erfaringer kan være relevante i et planlægningsperspektiv. Den begrebslige triade belyser hvordan det sociale rum udformes i samspillet mellem tre (abstrakte) elementer; rumlig praksis, rummets repræsentationer og repræsentationernes rum. Disse elementer anskues i et dialektisk forhold og betegner, hvordan det sociale, det fysiske og det mentale indvirker på hinanden og konstituerer rum i en dialektisk proces (Hansen & Simonsen 2004, 169f). I min forståelse af triadens tre 'momenter', vil jeg følge Kirsten Simonsens udlægning af denne (se bl.a. Simonsen 1999, Hansen & Simonsen 2004).

Den *rumlige praksis* omhandler den samfundsmæssige produktion og reproduktion. Den omfatter de lokaliteter og rumlige strukturer, som kendetegner samfundet og udgøres af både hverdagslivet og samfundets overordnede niveau. Den rumlige praksis fremkommer i dialektikken mellem institutionelle systemer og daglige erfaringer og praksisser; dermed kan den rumlige praksis blandt andet belyse, hvordan informanternes hverdagslige erfaringer kan relateres til samfundsmæssige normer for bolig- og hverdagsliv. Momentet betegner de sociale relationers rum og kan også kaldes det *erfarede rum*. Den rumlige praksis sikrer kontinuitet og sammenhæng og producerer rummet gennem tilegnelse og dominans af dette (Hansen & Simonsen 2004, 171; Lefebvre 1991).

Rummets repræsentationer betegner den orden, som samfundets dominerende sociale relationer gennemtvinger, og omfatter denne ordens koder, tegn og kundskaber om rummet. Momentet kan også betegnes det *begrebne rum*, idet det består af de begrebsliggørelser, som forskere, planlæggere, arkitekter osv. tillægger rummet. Disse repræsentationer er abstrakte, men de manifesteres i politisk og social praksis og influerer på denne måde på rummets produktion. Repræsentationerne materialiseres igennem planlægning, konstruktion og arkitektur – fx i planlægningsdiskurser og byernes fysiske struktur – og udtrykker således et samfunds dominerende diskurser (Hansen & Simonsen 2004, 171; Lefebvre 1991). Rummets repræsentationer kan altså eksempelvis være udtryk for de normer, der findes indenfor boligplanlægningen.

Repræsentationernes rum betegner hverdagslivets rumlighed og den komplekse symbolisme, som er indeholdt i denne. Det handler således blandt andet om stedet og dets symbolværdi og om dagliglivets rytmer. Repræsentationernes rum er det *levede rum*; det er beboernes og brugernes rum. Det levede rum produceres gennem en tilegnelse og

modificering af omgivelserne og indbefatter muligheden for at skabe "mod-rum", idet det blandt andet kan være rum for modstand og kreativ udfoldelse fra dominerede og marginaliserede grupper (Hansen & Simonsen 2004, 171; Lefebvre 1991). Repræsentationernes rum kan således blandt andet rumme beboernes levede erfaringer med at bo i bofællesskab.

Den begrebslige triade kan bruges til at belyse begge niveauer af min problemstilling i den overordnede forståelse af rum og sted som socialt produceret. For at belyse de undersøgte erfaringer med fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaberne vil jeg særligt kunne inddrage repræsentationernes rum – det levede rum – som blandt andet udgøres af hverdagslivets rumlighed. Det er de 'levede erfaringers rum' og kan altså belyse den mening, der ligger i de interviewede beboeres praksisser og erfaringer, samt hvordan de skaber et alternativt rum for et hverdagsliv. På det mere overordnede plan kan triaden belyse væsentligheden af den relation, som jeg gerne vil påpege, mellem hverdagspraksis, individuelle oplevelser og erfaringer og planlægningspraksis. Rummets repræsentationer betegner blandt andet planlægningspraksis, som også kan repræsentere samfundets dominerende orden. Det er typisk i dette moment planlægning udvikles og udføres, mens mit argument i specialet er, at repræsentationers rum ligeledes må inddrages, idet der ligger væsentlig viden i den levede erfaring. Triaden kan altså også belyse en sammenhæng mellem beboernes praksis og erfaringer og boligplanlægningen.

Kritisk geografi

Som udgangspunkt har den kritiske geografi haft til formål at dekonstruere den privilegerede position, som tid og historie har haft i moderne kritisk samfundsteori og i stedet sætte øget fokus på samfundslivets rumlige dimensioner (Hansen & Simonsen 2004, 87). I forbindelse med dette er det særligt relevant at trække studier af forskellighed frem; forskellighed i den forstand at man i socialgeografien må arbejde med multiple magt- og identitetsakser omkring for eksempel klasse, køn, seksualitet, alder, etnicitet og kropslig formåen (Hansen & Simonsen 2004, 90). Det handler om forskelsmarkører som socialt og kulturelt konstruerede og om, hvordan disse også får et rumligt udtryk. Dette kan eksempelvis ses i forhold til normer for opfattelsen af, hvad et 'rigtigt' hjem er.

Såvel fænomenologien som den humanistiske geografi kan kritiseres for ikke at forholde sig til samfundsmæssige magt- og dominansforhold (Hansen & Simonsen 2004, 124, 144). Det samfundskritiske element i den humanistiske geografi har især centreret sig om tab af

mening og stedsidentitet i det moderne samfund. Denne kritik har haft fokus på autencitet og har indeholdt et gennemgående element af nostalgi i sin kritik af blandt andet moderne planlægning, arkitektur og byliv, som præget af funktionalisme og moderne teknologi (Hansen & Simonsen 2004, 68f). Stedskonstruktionen i den humanistiske geografi indeholder derimod ikke magtrelationer og sociale differentieringer i forhold til klasse, køn, etnicitet, alder, seksualitet mv. Der har i stedet været tendens til netop at romantisere eksempelvis begreber som 'hjem' uden kritisk stillingtagen til de kønsmæssige konstruktioner, som ofte har været indeholdt i begrebet (Hansen & Simonsen 2004, 69, 83; Massey 1995, 64).

Denne kritik findes især i den feministiske teori og geografi men også i den partikulære hermeneutik, som påpeger, at magt- og dominansforhold ikke kan afdækkes udelukkende igennem forståelse (Hansen & Simonsen 2004, 124). Her kan den kritiske teori kobles til de fortolkende videnskaber. Den kritiske teori søger at kombinere en fortolkende tilgang med et samfunds- og ideologikritisk udgangspunkt (Hansen & Simonsen 2004, 125). Ved at forholde sig kritisk til eksisterende samfundsforhold belyses ulighedsskabende forhold og mekanismer, og det er heri, den kritiske teoris emancipatoriske udgangspunkt og sigte ligger (Bilfeldt 2007, 122). Kritisk teori er således en normativt funderet teori, der er udarbejdet for at fremhæve, at der findes alternativer til underminerende processer i samfundet (Elling 2004, 210). Det kritiske perspektiv i dette speciale er koblet til et kritisk geografisk perspektiv på 'hjem' som begreb, som vil blive præsenteret i kapitel 6, samt til anskuelsen af bofællesskaber som en alternativ boform og den utopiske dimension i bofællesskabstanken.

De videnskabsteoretiske perspektiver udgør en overordnet ramme for min undersøgelse af hverdagsliv og fællesskab i bofællesskaber og disses relevans i boligplanlægningen. I det følgende kapitel vil jeg præsentere mine metodiske refleksioner i relation til den konkrete udførte undersøgelse i bofællesskaberne.

4.0 METODISKE REFLEKTIONER

Med mit udgangspunkt i fænomenologien skal specialets undersøgelse ses som erfaringsbaseret og kontekstafhængig. Fokus er på erfaringens kvalitative elementer, hvilket vil sige, at jeg i min empiriindsamling har haft fokus på at fremskaffe mening gennem kvalitative interview med informanter, som bor i bofællesskab og således kan videregive erfaringer med hverdagsliv og fællesskab i sådanne. Jeg vil i det følgende afsnit uddybe min kvalitative tilgang – med det fænomenologisk inspirerede fokus på den levede erfaring – samt de kvalitative metoder, som jeg har anvendt i empiriindsamlingen. Jeg vil ligeledes beskrive min tilgang til behandling og anvendelse af empirien samt analysestrategi, ligesom jeg vil præsentere den indsamlede empiri.

Kvalitativ geografi og den levede erfaring

Fænomenologien er præget af en søgen efter at forstå meningen i den konkrete virkelighed omkring os igennem subjektive erfaringer (Rendtorff 2004, 279ff). Fokus er dermed på den levede erfaring og dennes kvalitative elementer. Det er således i informanternes livsverdensfortællinger – deres oplevelser og erfaringer – at jeg finder mening til min analyse af erfaringer med hverdagsliv og fællesskab i bofællesskaber. Jeg har udført fænomenologisk inspirerede kvalitative interview, hvor fokus har været på den enkelte beboers fortælling. Fænomenologien ligger dermed til grund for min søgen efter mening i livsverdensfortællinger, men fungerer mere som en inspiration, idet jeg ikke gør brug af en egentlig fænomenologisk metode i mere klassisk forstand. Min undersøgelse handler altså mere om bofællesskabsbeboeres erfaringer end om at undersøge (bo)fællesskabet i sig selv som et fænomen, der fremtræder for informanterne.

Med udgangspunkt i fænomenologien mener jeg, at det distancerede, forudsætningsløse (forsker)subjekt ikke findes. Når vi nærmer os en problemstilling som forskere, gør vi det altid med 'noget i bagagen'; en baggrund, som vi selv bringer med ind i forståelses- og fortolkningsprocessen. Disse forforståelser er nødvendige for at opnå forståelse, idet de giver undersøgelsen en retning: "(...) vores forforståelse udgør den meningshorisont, hvormed vi møder andre meningsfyldte fænomener" (Hansen & Simonsen 2004, 122).

Mine forforståelser udgøres dels af min motivation og argumentation for specialets problemstilling, og dels af de teoretiske perspektiver jeg har beskæftiget mig med i løbet af specialeprocessen. Jeg er gået til undersøgelsen med en baggrund i kritisk (og feministisk)

teori, som sætter spørgsmålstegn ved idealer og normer indenfor boligplanlægning, hverdagsliv og familieliv. Som det er fremlagt i problemfeltet, er det desuden en forforståelse i specialet, at de indsamlede erfaringer med at bo i bofællesskab kan kaste lys over kollektive boformer og hvilken værdi, der ligger i disse i forhold til boligplanlægningen.

Som forsker er jeg desuden biografisk og fysisk situeret i en kontekst og således formet og influeret af intersektioner som klasse, etnicitet, køn, seksualitet og alder samt omgivelserne. Mine forforståelser vil uundgåeligt influere mødet med empirien. Som DeLyser skriver, indgår forskeren i en relation med informanten og bruger sig selv som et forskningsredskab, hvorigennem empirien opleves, føles, filtreres og analyseres. I undersøgelsen indgår jeg således selv i en konstruktion af empirien sammen med informanten (DeLyser et al. 2010, 4). Med udgangspunkt i mine forforståelser og en fænomenologisk inspireret kvalitativ forskning mener jeg hermed ikke at kunne fremdrage objektiv viden, men er derimod bevidst om, at den viden, jeg når frem til i dette speciale, i høj grad er kontekstafhængig. Samtidig har det ikke været specialets sigte at fremskaffe generaliserbar viden, men nærmere at sætte fokus på værdien i den enkeltes erfaringer.

De kvalitative metoder

I afdækningen af min problemstilling har jeg, som nævnt, lagt hovedvægten på kvalitative interviews, hvor det er informanternes oplevelser og erfaringer, der undersøges gennem deres egne fortællinger. Temaerne for de undersøgte erfaringer har været struktureret gennem en interviewguide. Jeg har gennemført interview med beboere i tre forskellige bofællesskaber: Trudeslund, Munksøgård og Tinggården. De i alt syv interview er del af et samlet feltarbejde, som også har haft form af deltagende observation, idet jeg samtidig har været på besøg i de tre bofællesskaber samt deltaget i fællesspisninger i to af disse.

Kvalitative interview

Formålet med det kvalitative interview er at indhente viden om de interviewedes livsverden og praksis, samt de betydninger denne praksis tillægges (Kristensen 2007, 283). Indenfor geografin formulerer Linda McDowell mere specifikt, at formålet med det kvalitative interview (og andre kvalitative metoder) er at opnå en dybdegående forståelse af handlinger situeret i et specifikt rum samt at undersøge menneskelige relationer. Det kvalitative interview er dermed en relevant metode til at undersøge relationen mellem sted

og menneske; eksempelvis hvordan et fysisk sted påvirker dets beboeres hverdagsliv, og hvordan beboernes levede liv påvirker stedet. Jeg har valgt det kvalitative interview for at kunne udføre en dybdegående undersøgelse af de udvalgte informanternes erfaringer med at bo i bofællesskab. Dette har jeg gjort med henblik på at analysere sammenhængen mellem de sociale relationer og den fysiske materialitet i bofællesskaber.

I det kvalitative interview opstår en interaktion mellem forskeren og informanten, som kan give en dybdegående forståelse af individers hverdagsliv og stedstilknytning (McDowell 2010, 157f). I mine interview har jeg talt med informanterne om deres hverdagslivspraksis i bofællesskaberne, og hvordan de opfatter fællesskabet i bofællesskabet. Igennem disse samtaler er der fremkommet metaforer og kontrasteringer, som informanterne bruger til at forklare fællesskabet i relation til deres hverdagsliv, samt centrale temaer for hverdagslivet som fællesspisningen og de praktiske og sociale fællesskaber.

Holstein & Gubrium (2010) påpeger, at det kvalitative interview i sin essens er en interaktionsproces. Det kvalitative interview indeholder, uanset form, altid et element af interaktion og kan i princippet betegnes som 'en samtale' (Holstein & Gubrium 2010). I de udførte interview har jeg brugt en semistruktureret interviewguide med en tematisk struktur som udgangspunkt for 'samtalerne', som levnede plads til, at informanterne kunne komme på banen med de erfaringer, som de fandt vigtige (se bl.a. Kristensen 2007). Interviewguiden er udarbejdet på baggrund af mine forforståelser om, at bofællesskaber kan tilbyde alternative fællesskaber og et alternativt hverdagsliv, teoretiske perspektiver samt den udførte pilotempiri, som antydede væsentlige temaer i forbindelse med bolig, hverdagsliv og familieliv. Temaerne i interviewguiden centrerer sig om hverdagslivspraksis, private og fælles rum samt funktionelle og sociale fællesskaber (Interviewguide, bilag 1). Interviewene har udviklet sig i processen, fra det første til det sidste interview, da jeg har medtaget de erfaringer, jeg har fået, gennem hvert interview til det næste.

I selve interviewsituationen har jeg lagt væk på, at interviewet havde karakter af en 'samtale' således, at interviewet blev så åbent som muligt, og informanten havde mulighed for at reflektere og associere til forskellige situationer i deres bofællesskabs-liv. Jeg har således styret interviewet ud fra den forberedte tematiske spørgeguide, men har så vidt muligt forsøgt ikke at styre interview-samtalen og kun supplere med spørgsmål, hvis samtalen gik i stå, eller der var aspekter af et tema, jeg mente ikke at have fået dækket.

Deltagende observation

De udførte interview er suppleret af feltbesøg og deltagende observation i de tre udvalgte bofællesskaber. Deltagende observation er udført i forbindelse med besøg i

bofællesskaberne, når jeg har udført interview. Jeg har desuden deltaget i tre fællesspisninger. Igennem deltagende observation har jeg søgt viden om genstandsfeltet gennem konkret tilstedeværelse i dette. Det har bidraget med en supplerende rumlig forståelse af bofællesskaberne som 'sted' og som 'hjem', og de sociale processer som er på spil (Nielsen 2007, 314).

Ligesom det kvalitative interview er deltagende observation en kvalitativ og intersubjektiv metode. Metoden indebærer altid 'et møde' med andre (informanter), og som forsker interagerer vi således med det felt, vi udfører deltagende observation i. Indenfor geografin er deltagende observation en metode, som gør det muligt at undersøge, hvordan vi skaber og oplever den verden, vi lever i – eksempelvis hvordan vi skaber steder og bebor sociale rum – og hvordan hverdagslige sociale interaktioner skaber private og offentlige rum på alle skalaer som for eksempel hjem, lokalområde og byer (Watson & Till 2010, 121f).

Når jeg har udført deltagende observation, eksempelvis i forbindelse med fællesspisninger, har jeg været åben om, at jeg var specialestuderende og i gang med at undersøge livet i bofællesskaber. Deltagelse i fællesspisninger har blandt andet givet mig mulighed for at udføre uformelle samtaler med andre beboere end de udvalgte interviewpersoner. Som empiri er min deltagende observation fra besøgene i bofællesskaberne dokumenteret som feltnoter og fotos²⁰. Feltnoterne indgår som beskrivelse af stederne; bofællesskaberne. Mine observationer og fotos er nærmere brugt som supplerende beskrivelser af bofællesskaberne og specifikke situationer end som egentlig empiri i analyse. Min analyse vil således hovedsagligt være centreret om de kvalitative interview, og den mening som fremkommer i disse fortællinger.

Indsamlet empiri

I starten af specialeprocessen udførte jeg en 'eksplorativ forundersøgelse'. Denne indsamling af 'pilot-empiri' har hjulpet til at kvalificere mine forforståelser og indkredse specialets problemstilling (Nielsen 2001, 158; Olsen & Pedersen 2003, 186). Projektet startede således som en eksplorativ undersøgelse af alternative boformer i Danmark, 'alternative' familiers boligbehov samt hvordan disse kunne sættes i relation til den almene boligsektors boligudvikling og behov. I denne indledende fase udførte jeg tre interview; et

²⁰ Da jeg desværre efterfølgende har mistet mine billedfiler, vil fotografierne ikke indgå direkte i denne rapport. De har dog stadig fungeret som 'visuelle noter' i min bearbejdning af empirien samt udarbejdelsen af min analyse.

interview med Katja Lindblad, udviklingschef i Boligkontoret Danmark²¹, et interview med en kvindelig lokalpolitiker i København, som har en 'regnbue'-familie, samt et interview med to beboere på Munksøgård, kombineret med et feltbesøg. Senere vendte jeg tilbage til Munksøgård og udførte et mere dybdegående interview med den ene af beboerne. En kondenseret version af de indsamlede perspektiver fra pilotempirien findes i appendix II (feltnoter og resumeer af samtaler findes i bilag 2-4).

Det første besøg og interview med to beboere på Munksøgård antydede de praktiske og sociale fællesskaber, som findes i bofællesskaberne og blandt andet også fællesspisningens betydning. Gennem dette kom jeg frem til, at der var mange interessante perspektiver at hente i denne slags bofællesskaber i forhold til fællesskab og moderne familieliv. Jeg valgte derfor at tage udgangspunkt i denne eksisterende 'alternative' boform for at undersøge hvilke erfaringer, der findes sådanne steder, om fællesskab og hverdagsliv, som kan være relevante at tænke i et bredere boligplanlægningsperspektiv, og specifikt i den almene boligplanlægning.

For at undersøge hvilke erfaringer med fællesskab og hverdagsliv, som findes i bofællesskaber i Danmark, har jeg udvalgt tre forskellige bofællesskaber på Sjælland som genstandsområde for min empiri indsamling. Jeg har været på feltbesøg og udført kvalitative interview i bofællesskaberne Trudeslund i Birkerød, Munksøgård i Trekroner og Tinggården i Herfølge. De tre bofællesskaber er af forskellig størrelse og organisering, men de består alle af familieboliger i form af enten rækkehuse eller lejligheder²². En uddybende præsentation af bofællesskaberne findes i appendix III.

Udvælgelsen af de tre bofællesskaber er sket som en løbende proces eller efter 'sneboldsmetoden' (Neergaard 2001, 30; Bryman 2004, 100ff). Kontakten til Trudeslund og Munksøgård er opstået gennem mit netværk af medstuderende og kollegaer. Jeg brugte herefter den første kontakt i hvert bofællesskab til at skabe flere kontakter. Det tredje bofællesskab, Tinggården, tog jeg kontakt til direkte (interviewpersonen Jette er kontaktperson i Tinggården), da jeg fandt det interessant, at det dels er et af de tidlige bofællesskaber og dels er almennyttigt byggeri.

På mine feltbesøg er jeg blevet vist rundt og har selv gået rundt og fotograferet. Interviewene er udført i informanternes bolig, hvorfor jeg også har fået oplevelse af de private og de semi-private rum i bofællesskaberne. Jeg har desuden deltaget i fællesspisning

²¹ Boligkontoret Danmark er administrationsselskab for 59 almene boligforeninger, fordelt over hele landet.

²² Jeg har dermed fravalgt andre former for bofællesskaber, fx seniorbofællesskaber og ungdomsbofællesskaber som kollegier, da jeg har været interesseret i boligfaringer i ud fra et perspektiv om hverdagsliv- og familieliv.

to gange i Trudeslund og en gang på Munksøgård (i forbindelse med forundersøgelsen). Jeg har udført syv kvalitative interview med beboere i de tre bofællesskaber, hvoraf to interview blev udført som parinterview, mens de resterende fem blev udført som enkeltinterview. Fem af interviewene er optaget og efterfølgende transskriberet, mens de resterende to er dokumenteret ved hjælp af noter og efterfølgende et interviewresumé²³. Interviewpersonerne er udvalgt ud fra et sigte om så vidt muligt at repræsentere forskellig alder og køn, samt familieformer.

Pilotinterviewene har hovedsagligt indgået som en kvalificering af problemstillingen og vil ikke indgå direkte i analysen. Jeg vil dog inddrage perspektiver fra en telefonsamtale og et møde med udviklingschef Katja Lindblad i den perspektiverende diskussion. Der er endvidere i slutningen af processen udført et telefon interview med Jonas Cohen, områdechef i KAB, som ligeledes inddrages i den perspektiverende diskussion.

Min analyse er bygget op over den viden, jeg har fået igennem de syv kvalitative interview og mine feltbesøg i de tre bofællesskaber inklusiv deltagelse i fællesspisning.

Interviewpersoner

- a) Tinggården: Jette og Jørgen, ca. 50 år, har hjemmeboende søn, som er på vej til at flytte. Jette flyttede ind i 1982 og Jørgen i 1988.
- b) Trudeslund: Dorthe, ca. 60 år, bor med sin mand, har en voksen datter, som ikke bor hjemme længere. Flyttede ind i bofællesskabet i 1981.
- c) Trudeslund: Mette og Uffe, ca. 40 år, bor med deres 3 børn i alderen ca. 4-10 år.
- d) Trudeslund: Rikke, ca. 45 år. Bor med sin teenagesøn (som pt er på efterskole).
- e) Trudeslund: Bent²⁴, mand, 60 år. Bor alene og har en voksen søn. Flyttede ind i 2006.
- f) Munksøgård: Tatjana, ca. 35 år. Bor med sin mand og to børn. Har boet i bofællesskabet i 7 år.
- g) Munksøgård: Sarah, ca. 30 år. Bor med sin datter på 6 år. Har boet i bofællesskabet i ca. 10 år.

²³ Interviewudskrifter og -resuméer er vedlagt som bilag

²⁴ Interviewperson E ønskede at være anonym og Bent er derfor et opdigtet navn (Bents rigtige navn fremgår dog i de vedlagte bilag)

Behandling af interview og analysestrategi

I den empiriske analyseproces er der først lavet en analytisk sammenfatning, eller pilotanalyse, og herefter en meningskategorisering samt kodning af hele interview materialet, hvor centrale perspektiver er trukket frem (Thagaard 2004, 138; Nielsen 2001). Kodningen er en proces, hvor forskerens forståelse af meningsindholdet i empirien knyttes til kategorier i materialet. Meningskategoriseringen har dermed også været en tolkning af empirien, hvor mine forforståelser har været i spil i forhold til udvælgelse af centrale temaer og perspektiver. Tolkningen foregår dermed igennem hele bearbejdnings- og analyseprocessen og indebærer, at vi som forskere skaber en forståelse baseret på en interaktion mellem tendenser i dataene, vores forforståelser og faglige/teoretiske forankring (Thagaard 2004, 139, 147).

Analysen er en fremstilling af de empiriske erfaringer. Den teoretiske forståelse sættes i spil efterfølgende, hvor de empiriske erfaringer diskuteres i lyset af teoretiske perspektiver, som er udvalgt ud fra de centrale temaer i empirien (Thagaard 2004, 135). Analysen er altså bygget op over centrale og gennemgående temaer udledt af empirien; informanternes forståelse af fællesskabet, det praktiserede fællesskab, det sociale fællesskab, brugen af fælles og private rum, de oplevede grænser for fællesskabet samt fællesspisningen som et centralt element i det praktiske og sociale fællesskab.

Jeg har valgt at tage udgangspunkt i den indsamlede empiri og således lade empirien være styrende for analysen samt valg af teori. Mine valg af teori har dermed i højere grad handlet om at udvælge begreber, forståelser og anskuelser, som giver mening i forhold til at forstå og analysere empirien. De teoretiske perspektiver omhandler perspektiver på planlægning, sted, hjem og fællesskaber. Teorien er udvalgt til at eksemplificere og forstå relevante situationer og relationer, som er fremkommet gennem den empiriske proces, og bruges til at foretage et kvalitativt spring fra den indsamlede empiri til en dybere forståelse af problemstillingen (Olsen & Pedersen 2003, 151). Den analytiske fremstilling tager form af først en (empirisk) analyse efterfulgt af en teoretisk diskussion og en mere perspektiverende diskussion.

McDowell påpeger, at når vi bruger det kvalitative interview som undersøgelsesmetode, søger vi efter kontekstafhængig viden, dvs. forskelligartede perspektiver på en problemstilling, som ikke nødvendigvis kan generaliseres. Det er derimod i analysen, hvor den teoretiske forståelse sættes i spil, at vi sammenholder den indsamlede, partikulære viden, med bredere eller mere generelle teoretiske forklaringer og forståelser af det undersøgte emne, og det er herigennem, vi kan komme med bud på en generaliserende viden (McDowell 2010, 161). Formålet med de kvalitative interview i dette speciale er at

undersøge og forstå de udvalgte beboeres forhold til det fællesskab, de bor i, og hvordan det at bo i et bofællesskab påvirker deres hverdagsliv. Den viden, der er fremkommet gennem interviewene, er specifik og kontekstnær og kan dermed ikke generaliseres og fortælle noget om alle beboere i alle bofællesskaber i Danmark. Mit sigte med specialet har ikke været at skabe generaliserbar viden, men at trække nogle stemmer frem – i form af beboeres erfaringer – som kan give et alternativt perspektiv på boformer. Undersøgelsens erfaringer kan, i sammenhæng med teorien, komme med perspektiver på relevante alternativer i boligplanlægningen, hvilket vil blive diskuteret i kapitel 7 og 8.

5.0 TEORETISKE PERSPEKTIVER

Den overordnede teoretiske ramme for min undersøgelse af fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaber udgøres af en social rumforståelse og Lefebvres begrebslige triade, som kan belyse min problemstilling på flere niveauer; hvordan praktiske og sociale fællesskaber produceres i bofællesskaberne, samt hvordan de indsamlede livsverdens erfaringer kan indgå i planlægningen af boliger (i den almene boligsektor). I dette kapitel vil jeg kort præsentere udvalgte teoretiske perspektiver, som kan belyse forskellige dimensioner af problemstillingen. De teoretiske perspektiver bevæger sig på forskellige skalaer; fra 'byen' til 'lokalsamfund' og til 'hjem'. Perspektiverne er udvalgt til at belyse de centrale temaer, som er fremkommet i empirien.

Leonie Sandercock bidrager med et perspektiv på planlægningen af byer og boligområder. Sandercock advokerer for en planlægning for mangfoldighed og forskellighed. Dette perspektiv er relevant i forhold til at belyse problemstillingen, som et bud på en mere mangfoldig planlægning af boliger i den almene sektor, ud fra den mening som ligger i mine informanternes erfaringer med at bo i bofællesskab. Sandercock belyser endvidere den værdi, der ligger i fortællinger til at kvalificere planlægningsprocesser. Til at belyse 'fællesskab i byen' på et mere overordnet plan inddrager jeg perspektiver fra bysociologien og særligt et sociologisk blik på fællesskab repræsenteret ved Zygmunt Bauman. Dette afsnit kan bidrage til at belyse udfordringer for, og kvaliteter ved, fællesskaber i en by- og bomæssig kontekst. Herefter rykker skalaen 'ned' til et teoretisk fokus på bofællesskabet som hjem, fællesskab og utopi. Bofællesskaber er i forskningen blandt andet blevet anset som 'intentionelle fællesskaber', i dette begreb ligger dels det, at fællesskabet er et tilvalg og dels det, at der i bofællesskabstanken ligger en intention, eller et sigte, om at skabe et alternativt bolig- og hverdagsliv. Med Blunts & Dowlings kritisk geografiske perspektiv på hjem, og Doreen Masseys begreb *sense of place* fremstilles hjem og sted herefter som produceret i en dialektik mellem fysisk materialitet og sociale relationer. Denne sociale produktion af hjem og sted relaterer sig til Kirsten Simonsens forståelse af rum som en social rumlighed og Lefebvres begrebslige triade, som omhandler den rumlige produktion.

En mangfoldig planlægning

I artiklen "When Strangers Become Neighbours: Managing Cities of Difference" (2000) starter Leonie Sandercock ud med et citat af Patsy Healey; planlægning handler om *"managing our co-existence in shared space"* (Healey i Sandercock 2000, 13). Sandercock følger Healey i at betegne dette som kernen, eller det der bør være kernen, i planlægningspraksis. Sandercocks mål med artiklen er blandt andet at fremsætte måder til at planlægge for forskellighed og tilgange til planlægningen, som kan være *"transformative rather than repressive"* (Sandercock 2000, 13). Netop dette mål om 'planlægning for forskellighed' finder jeg relevant i forhold til specialets problemstilling. Med et kritisk blik på (almen) boligplanlægning handler min problemstilling blandt andet om at øge variationen i boligudbuddet i den almene boligsektor.

Temaet for artiklen er den multikulturelle by; det handler om strategier for planlægning, som tager højde for kulturelle forskelle. Overordnet kan artiklen ses som et indspark til netop planlægning for forskellighed og mangfoldighed, og jeg mener derfor, at artiklens pointer ligeledes kan fungere som et perspektiv på mangfoldighed indenfor boligplanlægning. Sandercock påpeger blandt andet, at dominerende værdier og normer er inkorporerede i planlægningens lovgivningsmæssige rammer og reguleringer, og at planlægningen dermed ureflekteret gengiver majoritetens normer. Planlægningens rammer er generelt blevet opfattet som neutrale og upartiske i forhold til køn, alder, religion, kultur etc., men ifølge Sandercock indeholder de reelt set specifikke og implicitte opfattelser af eksempelvis, hvad der udgør en 'normal' husholdning – kernefamilien – og hvad der udgør en passende ramme for denne – dvs. en passende bolig, som er blevet opfattet som enfamilieboligen (Sandercock 2000, 15f). Disse opfattelser føres ofte ud i livet af planlæggeren, eksempelvis gennem kommunikation, håndtering af konflikter, udførelse af projekter, beslutningstagning og tilgang til viden, i planlægningspraksissen (Sandercock 2000, 15f)

For at imødegå nutidens kulturelle diversitet i byerne mener Sandercock, man må indføre en dialogisk tilgang i planlægningen, som rækker ud over den kollaborative og kommunikative planlægningstilgang, som hun kritiserer for ikke at have et tilstrækkeligt transformativt sigte (Sandercock 2000, 23). Hun mener, at disse planlægningsparadigmer tager udgangspunkt i en rationel diskurs, som sigter mod konsensus uden at forholde sig til magtpositioner og kapitaler. Derfor mener Sandercock i stedet, at fokus må være på følelsesmæssige og kropslige erfaringer for at give plads til 'det hele menneske' i

planlægningen (Sandercock 2000, 26). Hermed sættes fokus på den enkeltes livsverdenserfaringer.

I en anden artikel, "Out of the Closet: The Importance of Stories and Storytelling in Planning Practice" (2003), tager Sandercock temaet om de individuelle erfaringer, i form af 'fortællinger', som et planlægningsværktøj op. Sandercock mener, at fortællingens værdi har været undervurderet i planlægningen. Hun skriver: "Stories are central to planning practice: to the knowledge it draws on from the social sciences and humanities; to the knowledge it produces about the city; and to the ways of acting in the city. Planning is performed through story, in a myriad of ways" (Sandercock 2003, 12).

Sandercock mener, at fortællinger spiller en særlig rolle i planlægning. Fortællingen kan hjælpe til at forstå de forestillede rum, som repræsenterer byens liv og sprog; fortællingen kan gøre de forestillede rum læselige ved at oversætte dem til narrativer. De fortællinger som beboere og brugere har om byen konstituerer altså i denne forståelse den bymæssige virkelighed. Hun påpeger, at fortællinger allerede bruges i planlægningen, mere eller mindre bevidst og strategisk, blandt andet i forbindelse med konfliktløsning og lokalområde udvikling. Med artiklen vil Sandercock sætte fokus på værdien og betydningen af 'byens narrativer', som kan bruges i planlægningsprocesser som et udgangspunkt til forståelse, i politiske og pædagogiske tilgange og som kritik eller forandringskatalysator (Sandercock 2003, 12). Det jeg gerne vil trække frem fra artiklen, i relation til min problemstilling, er, at fortællinger kan indeholde et potentiale for kritik og forandring, idet fortællinger kan være med til at skabe nye forestillinger om alternativer eller fungere som inspirationseksempler i opposition til dominerende planlægningsdiskurser (Sandercock 2003, 18f, 26). Dermed kan Sandercock være med til at belyse, hvordan mine informanternes erfaringer med at bo i bofællesskab kan være relevante i boligplanlægningen.

Byen og fællesskabet

Dette afsnit skal bidrage med et overordnet blik på fællesskabets kvaliteter og udfordringer, særligt i en by- og boligmæssig kontekst. Det handler blandt andet om en søgen efter fællesskab, som ligeledes udtrykkes i mine informanternes fortællinger, og om 'storbyens ambivalens', som Bauman teoretiserer over. Afsnittet bidrager dermed til en forståelse af sammenhængen mellem fællesskab og sted ved hjælp af et bysociologisk perspektiv.

Modernitetens diskurs om fællesskab handlede i høj grad om tab af netop fællesskab (bl.a. relateret til kapitalismens indtog) (Delanty 2003, 15). Efter oplysningstiden, blev *community*, eller fællesskab, desuden et emne i modernitetens politiske ideologier; dette

handlede blandt andet om at genskabe det tabte (fællesskabet) og forskellige normative udlægnings og visioner for det ideelle samfund, som oftest har fremstået som utopiske forestillinger. Fællesskabet er således i lige så høj grad en utopisk ide, som det er en konkret virkelighed (Delanty 2003, 18).

Fællesskabets forfald og krise i industrialiseringens moderne byer, samt den menneskelige fremmedgørelse, var ligeledes temaer i Chicagoskolen's bysociologiske studier i første halvdel af det 20. århundrede²⁵. Studierne indeholdte dog samtidig en grundlæggende tro på fællesskabet, og på at byen var det naturlige hjemsted for fællesskabet (Delanty 2003, 51). I den tidlige Chicagoskole's studier ansås industrialiseringen og moderniteten som udfordrere af fællesskabet, idet perspektivet på by-fællesskabet var med udgangspunkt i landsbyen (Delanty 2003, 51ff).

Teoretiseringer over fællesskabets udfordringer i moderne tid har altså været sat i sammenhæng med byernes udvikling; først industrialiseringen og moderniteten - og senere urbaniseringen, globaliseringen og postmoderniteten (Delanty 2003, 15). Storbyens fremvækst har både været set som symbolet på den menneskelige orden og som en udvikling, der ødelægger lokale og fast forankrede fællesskaber; storbyen er ofte blevet et billede på det tabte fællesskab (Delanty 2003, 15; Jacobsen 2012, 119). Sådanne teorier udtrykker en 'urbaniseringsambivalens' som ligeledes findes hos sociologen Zygmunt Bauman (Jacobsen 2012, 119).

Bauman om fællesskab

Ifølge Bauman udfordrer globaliseringens øgede 'flow' af mennesker og information de grænser, som fællesskabet trækker mellem 'intern' og 'ekstern'; 'os' og 'dem'. Et fællesskabs ensartethed må således 'filtreres' gennem masser af forskellighed, og dermed er man i dag nødt til at *skabe* enheder, frem for at de 'bare eksisterer naturligt' (Bauman 2001, 20).

Bauman beskriver fællesskabet, som noget – en 'verden' – vi alle søger, men ikke kan nå frem til; fællesskabet er et tabt paradys eller et paradys, som vi håber på at finde i fremtiden. En verden hvor der er rart og trygt, og hvor vi forstår hinanden, ikke er fremmede overfor hinanden, hjælper hinanden og føler samhørighed (Bauman 2001, 7ff). Dette 'drømte' fællesskab kommer ofte til at stå i kontrast til det 'reelt' eksisterende fællesskab, som ifølge Bauman kræver absolut lydighed og loyalitet til gengæld for hygge, tryghed, sikkerhed, tillid og gensidig forståelse. Dermed har det i virkeligheden en pris at deltage i fællesskabet, som ikke figurerer i drømmen om det ideelle fællesskab. I virkelighedens fællesskab sættes dette overfor autonomi og individualitet, som må opgives, ligesom frihed må opgives for

²⁵ Den tidlige Chicago skole omkring 1920'erne, repræsenteret ved Robert Park, Ernest Burgess, Louis Wirth.

(fællesskabets) sikkerhed (Bauman 2001, 10).

Ifølge Bauman har mennesket behov for både sikkerhed og frihed i sit liv, men det er umuligt (en utopi) at finde balancen mellem fællesskab og individualitet, sikkerhed og frihed, og mennesket er derfor i en stadig søgen efter fællesskabet (Bauman 2001, 11). Denne balance mellem frihed og sikkerhed aktualiseres særligt i storbyen, hvor dilemmaet mellem intimitet og anonymitet er fremtrædende. I det store, åbne, mangfoldige fællesskab med fremmede mennesker, som man ikke selv vælger at indgå relationer med, kan længslen efter det mere intime – lille og lukkede – fællesskab, med ligesindede, mennesker man selv vælger og føler sig tryk ved, savnes (Bauman 2001). Ifølge Bauman er bylivet dermed ambivalent, idet bylivets gevinster ledsages af tab; eksempelvis kan man leve i anonymitet og slippe for andres nysgerrighed og indblanding, men samtidig mister man også indlevelsen, interessen og medfølelsen fra andre mennesker. Denne ambivalens kan belyse en søgen efter fællesskab, som mine informanter udtrykker i deres fortællinger. Samtidig kan Baumans perspektiv på fællesskab belyse grænser mellem privathed og fællesskab, som ligeledes kommer til udtryk i fortællingerne.

Fællesskaber mellem utopi og praksis

I dette afsnit rykker skalaen fra de overordnede tanker om fællesskab i byen til ideer om fællesskab i relation til hjemmet og lokalsamfundet. Fællesskabstanken i relation til hjem og bolig har i høj grad handlet om utopiske forestillinger om det ideelle (lokal)samfund. Jeg vil tage udgangspunkt i et historisk blik på utopiske og radikale forestillinger om hjem og fællesskab og herefter gå videre til et mere nutidigt blik på bofællesskaber studeret som 'intentionelle fællesskaber', hvilket ligeledes indebærer et utopisk element. Bofællesskaber i dag kan dog siges at være langt mere pragmatiske end tidligere tiders forestillinger om kollektive boformer.

Forestillinger om fællesskab, hjem og hverdagsliv

I det 19. århundrede fremkom nye former for lokale *communities*, særligt i USA. Det var kollektive bevægelser, som varierede fra sekterske religiøse bevægelser til bevægelser inspireret af kommunisme og anarkisme. I denne sammenhæng ses *community* (fællesskab) som et normativt ideal om det perfekte, utopiske, samfund, idet der byggedes 'prototyper' på nye samfundsmodeller, som fungerede som mindre lokalsamfund eller lokale fællesskaber. Ofte var disse bevægelser en reaktion på modernitetens fremmedgørelse og

formedes i opposition til moderniteten. Eksempler på dette er Kibbutz bevægelsen i Israel og religiøse, puritanske bevægelser som Amish og the Seekers i USA (Delanty 2003, 22ff).

Dolores Haydens "Seven American Utopias" (1976) omhandler idealistiske kollektive samfund, som de ovenstående (bl.a. også Fouristerne og the Shakers), som fandtes i USA i perioden fra 1790-1930. De kollektive bo-samfund opstod blandt andet som en modreaktion på den fremherskende industrialisering og angav en omstrukturering af både land og by. De blev anset, af deres grundlæggere og medlemmer, som modeller for nye sociale organiseringer, der på sigt skulle udbredes til resten af det amerikanske samfund (Hayden 1976, 9). Den alternative sociale organisering handlede blandt andet om en mere enkel, funktionel og rationel tilgang til at bo, om at være selvforsynende i mindre enheder og ofte også om lighed mellem køn og sociale klasser (Hayden 1976, 3ff).

Visioner om alternative boformer og lokalsamfund indeholdt således mål om selvforsyning og fællesskab og sigtede mod den ideelle bolig og det ideelle fællesskab og lokalsamfund.

'Kollektivisternes' visioner om det ideelle hjem gik imod den generelle accept af det isolerede familiehus som det ideelle hjem; i stedet gik visionerne på kollektive boliger i forskellige niveauer, fra små individuelle familieboliger tæt sammenknyttet i en 'landsby' til kollektiver, hvor alle fællesskabets medlemmer boede i en og samme bolig. Kritikken af enfamiliehusene gik på, at de udgjorde en undertrykkende ramme om et ensomt og isoleret liv, hvor både økonomiske og tidsmæssige ressourcer blev spildt ved at have separate husholdninger (Hayden 1976, 24f). Det daglige arbejde vedblev de fleste steder at være kønsopdelt, men både mænd og kvinder drog, ifølge Hayden, fordel af kollektiviseringen af det daglige arbejde, som gav 'kollektivisternes' mere fritid end familier i enfamiliehuse (Hayden 1976, 25). Disse tidlige ideer om den kollektive boform var i høj grad præget af utopisk tænkning om et bedre liv. I det følgende afsnit vil bofællesskabet blive belyst som et mere pragmatisk alternativ til det moderne hverdagsliv.

Intentionelle fællesskaber og bofællesskaber

Bella Marckmann har i sin ph.d. afhandling undersøgt økosamfund og hverdagsliv. Ifølge Marckmann er økosamfund internationalt hidtil blevet anset som *intentionelle fællesskaber* – intentionelle fællesskaber kan ligeledes være bofællesskaber, kollektiver og kibbutzer (Marckmann 2009, 13f). Økosamfund i Danmark fungerer ofte også som bofællesskaber, og der er således mange sammenfald, når man undersøger hverdagsliv og fællesskab i økosamfund og i bofællesskaber. Jeg har derfor fundet inspiration i Marckmanns betragtninger over fællesskab, hverdagsliv og utopier fra hendes undersøgelse af økosamfund og perspektivet om intentionelle fællesskaber.

Intentionelle fællesskaber fremstilles ofte som radikalt anderledes i forhold til det gængse hverdagsliv – som leves i vestlige samfund som det danske – og dermed som eksemplariske alternativer til vores måde at leve og bo på. Bella Marckmann påpeger, at økosamfund opstår ud fra forskellige grupper af menneskers fælles (alternative) visioner for at leve og bo, som manifesteres i bebyggelser og bosætninger: "Økosamfund er således bygget på visioner og drømme, men rummer også hverdagens rutiner og krav" (Marckmann 2009, 11).

Bofællesskaber opstår altså på baggrund af en gruppe mennesker, som ønsker anderledes rammer om deres hverdagsliv, end dem de mener at kunne finde i 'almindelige' boligbyggerier. Sargisson & Sargent (2004) beskriver intentionelle fællesskaber, som bofællesskaber, som utopiske fænomener i den virkelige verden. Bredt forstået er intentionelle fællesskaber en eksperimenteren med hverdagsliv og fællesskab med et sigte om at skabe en bedre livs- og boform. Intentionelle fællesskaber er dermed praktiske forsøg på at opnå noget, som kan have udgangspunkt i en mere utopisk forestilling om et bedre liv (Sargisson & Sargent 2004, xiii). Sargisson & Sargent anser således intentionelle fællesskaber som 'konkrete utopier'. Intentionelle fællesskaber er det praktiske og virkelige udtryk for alternativer visioner for et anderledes hverdagsliv. Samtidig anser de utopier for at være centrale for politik, samfund og hverdagsliv, netop idet de udtrykker alternativer til det eksisterende: "Utopias lie at the heart of politics, society and everyday life. They tell us about people's dreams and desires. They stem from discontent and yet they gesture towards different and better ways of being. Intentional communities, groups of people who have chosen to live and sometimes work together for a common purpose beyond relationship or familiy, are, in some senses, concrete utopias. They are physical, observable spaces in which people try to create a context in which everyday lives are closer to utopia" (Sargisson & Sargent 2004, xiv).

Intentionelle fællesskaber er fællesskaber, der opstår ud fra medlemmers bevidste hensigter i modsætning til fællesskaber på for eksempel en arbejdsplads, i familien eller i lokalområdet, som er mere utilsigtede. I intentionelle fællesskaber betegnes fællesskabet desuden som et mål i sig selv – intentionelle fællesskaber kan dog også have flere andre mål (Marckmann 2009, 13f). Intentionelle fællesskaber kan definere grupper af mennesker med fælles bopæl; grupper af mennesker med voksne og børn fra mere end én kernefamilie, som lever sammen ud fra et ønske om at fremme deres fælles værdier (Sargisson & Sargent 2004, 5f; Marckmann 2009, 14). Abrams og McCulloch beskriver kollektivet, eller det intentionelle fællesskab, som en relativt lille gruppe af ligesindede, der fokuserer mere på at skabe en egen fællesskabsorienteret verden end på at engagere sig i samfundets politiske

institutioner. Intentionelle fællesskaber kan ses som kollektive eksperimenter, som sætter fokus på aktuelle dilemmaer i det sociale liv (Abrams & McCulloch 1976 i Marckmann 2009, 18). Ud fra disse perspektiver på bofællesskaber som intentionelle fællesskaber kan det moderne bofællesskab siges at være udtryk for en mere pragmatisk tænkning end den utopiske tænkning, som de tidlige kollektive tanker var udtryk for.

Det pragmatiske hverdagsliv

Ud fra ovenstående kan bofællesskaber betragtes som intentionelle fællesskaber. Jeg vil dog lægge mig op ad McCamant & Durrett (1994), som mener at bofællesskaber også adskiller sig fra intentionelle fællesskaber ved at have et mere pragmatisk sigte:

"Cohousing (...) differs from most of the intentional communities and communes we know (...) which are often organized around strong ideological beliefs (...) cohousing, on the other hand, offers a new approach to housing rather than a new way of life. Based on democratic principles, cohousing developments espouse no ideology other than the desire for a more practical and social environment" (McCamant & Durrett 1994).

Også Dorrit Fromm (1991) mener, at bofællesskaber kan siges i mindre grad at have et utopisk og/eller radikalt sigte, idet beboerne som oftest ønsker en alternativ boform, men som stadig fungerer indenfor det eksisterende samfund. Fokus er i højere grad på, at skabe en bedre hverdagsstruktur: "Cohousing residents wish to live within the existing society, with the privacy and autonomy of the household secure. Their intention is to strengthen the family by creating supportive social networks, and by sharing daily tasks" (Fromm 1991, 15).

Bofællesskaber kan altså generelt anses for at være mere praksisorienteret end ideologisk baseret, hvilket også vil fremgå af min analyse, hvor hverdagslivet i bofællesskaberne spiller en central rolle. Hermed bliver det væsentligt at trække et hverdagslivsperspektiv frem, som Marckmann ligeledes efterlyser. Hun påpeger netop, at en konsekvens af, at eksempelvis økosamfund overvejende er blevet studeret som intentionelle fællesskaber, er, at fokus i høj grad har været på et kritisk og utopisk aspekt af økosamfundene. Marckmann mener, at det er relevant at tilføje et hverdagslivsaspekt til dette fokus (Marckmann 2009, 14).

Jeg trækker her på et hverdagslivsperspektiv, som Lasse Koefoed beskriver i sin ph.d.-afhandling (2006). Koefoed beskriver, med inspiration fra Lefebvre, at hverdagslivet er der, hvor menneskelige aktiviteter og praksisser leves og udfoldes kontinuerligt og simultant. Det kan anses som en strøm af retningsbaserede aktiviteter, en løbende praktisering og omgang med den materielle, sociale og kulturelle verden (Koefoed 2006, 36). Det

'hverdaglige' er udtryk for dagliglivets repetitioner. Ifølge Koefoed handler dette således om, hvordan det daglige liv og hverdagen reproduceres gennem rutiner og konventioner. Hverdagens aktiviteter fremstår som naturlige og taget for givne (det at gå på arbejde, handle ind, vaske op etc.), idet de er reproducerede selvfølgeligheder, som er kropsligt inkorporerede og dermed udtryk for daglig praksis. Det *hverdaglige* kan dog godt – i specifikke situationer – både suspenderes og udsættes for refleksion (Koefoed 2006, 37).

Ved at fokusere på det samfundskritiske aspekt kan man, ifølge Marckmann, netop overse at økosamfundene – eller bofællesskaberne – også udgør rammen om et mere eller mindre 'almindeligt' hverdagsliv, når de først er etableret som fysiske bosætninger (Marckmann 2009, 17). Hvad der endvidere antydes i citatet af Fromm, er at bofællesskabet også handler om en balance mellem privathed og fællesskab – et tema som ligeledes har været gennemgående i min empiri.

Fællesskabet som en udvidet familie

Perspektivet om de intentionelle fællesskaber kan belyse fællesskabet og hverdagslivet i bofællesskaberne. Et relevant perspektiv fra forskningen om intentionelle fællesskaber, i forhold til min analyse af bofællesskaber i Danmark, er, at intentionelle fællesskaber ofte udøver alternativer til kernefamilien samt anviser et alternativt perspektiv på privat og offentlig sfære (Sargisson & Sargent 2004, 79).

Disse to dimensioner, som hænger tæt sammen, finder jeg i høj grad relevant i forhold til mine empiriske fund, hvor informanternes erfaringer blandt andet handler om fællesskabet som en udvidet familie og om private og semi-private rum. Sargisson & Sargent påpeger, at intentionelle fællesskaber ofte søger en udvidelse af den traditionelle familiestruktur, som bestående af to forældre (mand og kvinde) med børn, ved at bryde med strukturen for privat og offentlig sfære, blandt andet ved at hjemmet som privatsfære åbnes op (Sargisson & Sargent 2004, 79).

Sargisson & Sargent skriver endvidere om 'co-housing', eller bofællesskaber, at fortalere for sådanne boformer anser dem for at fungere som alternativer til 'almindelige' boliger. Sådanne 'traditionelle' boliger er, ifølge Sargisson & Sargent, bygget til kernefamilien, hvor den ene forælder er hjemmegående (den private sfære) og ser efter børnene, mens den anden er udearbejdende (den offentlige sfære). Familier, som lever efter dette traditionelle mønster, er dog efterhånden i fåtal i forhold til familier med to udearbejdede forældre, enlige forældre, singler og voksne uden hjemmeboende børn. Dermed bliver det væsentligt, at der planlægges boliger for forskelligartede familieformer (Sargisson & Sargent 2004, 94).

Bofællesskabet som det udvidede hjem

Dette afsnit tager udgangspunkt i et overordnet kritisk geografisk perspektiv på hjem – Alison Blunts og Robyn Dowlings "critical geography of home" – som stiller spørgsmålstegn ved normer og idealer i forhold til, hvad et 'hjem' er. Herefter fokuseres der mere specifikt på, hvilken form for 'hjem' bofællesskabet tilbyder, og hvordan det udfordrer den gængse forestilling om hjem. Med Mary Douglas' tekst "The Idea of Home: A Kind of Space" belyses det, hvordan hjemmet også kan ses som et fællesskab, med rammer som både kan være støttende og begrænsende. Douglas peger desuden på relationen mellem hverdagslivets rutiner og hjem og fællesskab.

Hjem som geografisk begreb

Alison Blunts og Robin Dowlings teoretiseringer over begrebet *hjem* tager udgangspunkt i en kritisk geografisk tilgang (Blunt & Dowling 2006, 2). Det centrale i denne tilgang er et fokus på relationerne mellem sted, rum, skala, identitet og magt. Teoretiseringen centrerer sig om to elementer – det materielle og det imaginære – og relationen mellem de to. For det første er hjem et sted, hvor vi bor; "*a place, a site in which we live in*", men endvidere er hjem også en opfattelse eller en forestilling, som er gennemsyret af følelser; at føle sig hjemme/høre til, følelser af lyst, længsel, intimitet, angst, fremmedhed etc. Disse følelser og opfattelser er relateret til sted og rum, og derfor betegnes hjem, af Blunt og Dowling, som en *rumlig forestilling* (Blunt & Dowling 2006, 2).

Hjem anses som en sammenstilling af skæringspunkter, forskellige opfattelser og følelser, som er relateret til en kontekst, og som således konstruerer og sammenkobler steder på tværs af rum og skala. Hjem er dermed et komplekst geografisk koncept med flere lag af socio-spatiale relationer og følelser. Hjem er meget andet end en bolig eller en husholdning; disse begreber fungerer nærmere som komponenter til begrebet hjem, da de ikke i sig selv kan rumme de komplekse socio-spatiale relationer, som definerer hjem. En bolig er ikke nødvendigvis et hjem og de personlige relationer, som konstituerer et hjem, strækker sig ud over personlige relationer indenfor en husholdning (Blunt & Dowling 2006, 2f).

I artiklen "The Idea of a Home: A Kind of Space" fremstiller Mary Douglas hjem som et rumligt fællesskab – og som en ordnende ramme for den enkeltes liv gennem hjemmets samarbejdende beboere. Men den ordnende ramme er mere end blot orden, den er også en kontrolinstans i forhold til den enkelte beboers individuelle udfoldelse; det som Douglas kalder "hjemmets tyranni" (Douglas 1991, 302). Hjemmets tyranni handler om den

regelmæssighed og det mønster af rutiner, som udgør hjemmet, og de processer, som er forbundet hermed; processer hvormed hjem 'gøres'. Det handler blandt andet om 'kravet' om at være tilstede i hjemmet, at koordinere hvem der er hjemme hvornår, at gøre opmærksom på at man går, og når man er hjemme igen, og om middagen som det samlende punkt, hvor hjemmets medlemmer mødes (Douglas 1991, 302). Douglas mener, at hjemmet produceres som et kollektivt gode og ud fra en kollektiv indsats; dette eksemplificerer hun med hjemmets budget, den fællesøkonomi som er med til at konstituere hjemmets praksis, og de specifikke roller som er tildelt hjemmets medlemmer i forhold til arbejdsdelingen i den hjemlige praksis (Douglas 1991, 297). Hjemmet er altså rutinernes sted; der hvor dagligdagens aktiviteter udføres rutinemæssigt. Disse rutiner kan både virke støttende og begrænsende (Marckmann 2009, 25).

Douglas gør i artiklen op med den nostalgiske fortælling om hjem, som hun mener findes i det meste litteratur om hjemmet (Douglas 1991, 287). Et perspektiv som Blunt & Dowling ligeledes gør op med i deres kritiske geografi om hjem; som det er fremført gennem en feministisk kritik af for eksempel den human geografiske opfattelse af hjem, kan hjem ikke udelukkende anses for at være et 'helle', et sted hvor man trækker sig tilbage fra den omgivende verden. Den feministiske kritik har påpeget, at dette er et maskulint blik på hjem, som overser at hjemmet lige såvel kan være en arbejdsplads (for det reproduktive ulønnede arbejde, traditionelt udført af kvinder) eller et sted for vold, undertrykkelse og fremmedgørelse (Blunt & Dowling 2006, 15).

Det pointeres endvidere af både Douglas og Blunt & Dowling, at *hjem* ikke udelukkende kan karakteriseres ud fra de funktioner, som er forbundet med for eksempel en bolig og en husstand; hjem er mere og andet end tag over hovedet, et sted hvor den arbejdende kan opholde sig og restituere og det er mere end en husholdning. Endvidere udgør hjem ikke et fast (fikseret) rum. Et hjem er lokaliseret i rum og udgør et rum; men et sådant rum kan tage mange forskellige former. Et hjem kan lige såvel udgøres af flytbare enheder som en (skur)vogn, et telt eller en båd, som et murstenshus med fundament. At man har tag over hovedet betyder endvidere ikke nødvendigvis, at man har et hjem. For Douglas er det, der udgør et hjem, at der er en regularitet i rumligheden – hjemmets materialitet – ligesom der skal være en tidsmæssig struktur, dvs. hjem skal 'gøres'. Et hjem har en specifik betydning for netop de mennesker, som lever i det specifikke rum, der udgør hjemmet, på et specifikt tidspunkt (Douglas 1991, 289).

Bofællesskabet som hjem

Cohousing – eller bofællesskaber – repræsenterer ifølge Blunt & Dowling en nutidig tilgang til at afprøve, designe og leve i alternative og mere visionære boligformer. Bofællesskabet står for alternative visioner og bo-processer, som sætter fokus på fællesskab og naboskab med de særlige rammer, som bofællesskaber sætter for familieliv og hjemlighed (Blunt & Dowling 2006, 262). I det kritisk geografiske perspektiv på hjem, som Blunt & Dowling anlægger, kan bofællesskabet siges at angive en alternativ forestilling om boligen som et hjem: "Cohousing offers an alternative vision of house-as-home in its relation to neighbourhood and community through distinctive home-making practices" (Blunt & Dowling 2006, 262).

Ifølge Blunt & Dowling kan bofællesskaber ligeledes rykke ved normative idealer og forestillinger om hjem og familieliv; dels idet bofællesskaber tilbyder kernefamilier en anden form for strukturering af hverdagen og et andet socialt liv, dels idet bofællesskabet kan tilbyde et alternativ til kernefamilien, for dem som ikke lever i en sådan (Blunt & Dowling 2006, 264).

For McCamant og Durrett (1994) er bofællesskaber udtryk for steder, som kan udfolde de betydninger, der ligger i 'hjem', 'fællesskab', 'kvarter' og 'lokalområde' – bofællesskabet kan tilbyde et *hjem*, et sted som ikke bare er en bolig eller tag-over-hovedet, men som også tilbyder trygheden i fællesskabet og det sociale liv (McCamant & Durrett 1994, 6). Dorit Fromm har ligeledes udført en undersøgelse af bofællesskaber i Danmark, Sverige, Holland og USA, og hun skriver blandt andet: "Many residents I interviewed believe that the greatest strength of this form of housing is that it creates not only a home but a small community as they actively participate in its development and management" (Fromm 1991, 7).

I bofællesskaberne skabes hjem som et fællesskab. Samtidig er et væsentligt element ved bofællesskabet opdelingen mellem private og fælles rum. I bofællesskaber er inkorporeret både fælles rum (fælleshuse og udendørs fællesarealer) og private rum (boligen), og således balancerer boformen mellem privatliv og fællesskab. Dermed kan bofællesskabet, i relation til det kritisk geografiske perspektiv, også siges at udfordre den gængse human geografiske opfattelse af 'hjem' som det private sted, hvor vi trækker os tilbage for at være i fred for den omgivende verden. Disse alternative tilgange til at leve og bo – og til at føle sig hjemme – er fysisk manifesteret i det byggede miljø; i designet af boligerne samt fælleshuse og området imellem og omkring husene (Blunt & Dowling 2006, 263).

Som det bliver fremstillet i dette kapitel kan hjem og bolig anses som dynamiske begreber, der 'produceres' i sammenhæng mellem materielle strukturer/fysisk design, sociale relationer, følelser og forestillinger samt hverdagslivets rutiner. Hjem produceres som en rumlig forestilling om blandt andet et sted og et fællesskab. I det følgende vil jeg, som det

sidste teoretiske perspektiv uddybe min stedsforståelse, netop som en produktion af sted gennem sociale relationer, med udgangspunkt i Doreen Masseys begreb *sense of place*.

Stedsproduktion

Begrebet *sense of place* er et af Doreen Masseys (1995) nøglebegreber. I Masseys anvendelse af begrebet understreger dette, at *sted* er noget, der konstrueres som en social produktion. Et steds mening opstår således igennem sociale relationer. Ifølge Massey konstrueres sted gennem alle mulige sociale relationer mellem mennesker og steder (fysiske, sociale og mentale), som strækker sig over tid og rum i en kontinuerlig proces. Steder skal altså anskues som processer og ikke som fikserede enheder; for eksempel stedbundne lokalsamfund, opfattet som en lokalitet med en særegen fysisk, økonomisk og kulturel karakter.

Denne traditionelle måde at opfatte steder på er, ifølge Massey, udfordret af globaliseringen. Massey mener, at sted ikke kan begrebsliggøres som et afgrænset terræn, men derimod skal anskues som bestående af et netværk af sociale relationer. Når der alligevel kan siges at eksistere fysiske og mentale grænser for steder, i form af eksempelvis landegrænser og kommunegrænser, skal sådanne grænser anskues som sociale konstruktioner – grænser er en måde at organisere det sociale rum på (Mazanti 2002, 69; Massey 1995, 68).

Massey mener endvidere, at steder har forskelligartede og modsætningsfyldte karakterer (Mazanti 2002, 68). De sociale relationer sammenkæder steder, og steder skal dermed ikke ses som isolerede fra hinanden, men bliver netop også formet af og gennem forbindelsen med andre steder (Mazanti 2007, 55f; 2002, 69). Dette betyder eksempelvis, at stedet ikke bare ses som en ramme om hverdagslivet, men nærmere bliver en integreret del af den hverdagslige praksis for det enkelte individ. Dermed handler *sense of place* også om 'at høre til', og om hvordan beboere og brugere oplever det sted, de bor (eller færdes), idet individets stedstilknytning bygger såvel på individets egen historie – i forhold til både det specifikke sted og andre steder – som på kollektive erfaringer skabt igennem sociale relationer (Mazanti 2002, 68ff). Birgitte Mazanti (2007) skriver i sin fortolkning af Massey, at: "(...) the meaning of place is the outcome of social relations – that is, the outcome of the different experiences people have with people and places inside as well as outside their places of residence" (Mazanti 2007, 56).

Mazanti har udført en undersøgelse af tilflyttere til et bofællesskab, som handler om tilflytternes grunde til at flytte i bofællesskab samt deres forventninger til dette. (Mazanti

2007). Mazanti udgangspunkt for at undersøge en sådan relation mellem bolig og hverdagsliv er en bred forståelse af begrebet *sense of place*, og det handler dermed om måder hvorpå der, gennem social produktion, skabes meningsfulde steder. Ifølge Mazanti må man, for at undersøge dette, se på hvordan vi oplever og erfarer de steder, hvor vi bor, for at forstå hvordan mennesket tilskriver steder mening (Mazanti 2007, 55). Hun skriver: "(...) in order to understand how human beings ascribe meaning to places, one must look at how we are conceiving and experiencing the places in which we live (...) the crucial starting point for understanding the meaning or signification of place and residence is to grasp the process by which people attach meaning to their places of residence" (Mazanti 2007, 55).

Denne stedforståelse kan altså bidrage til at forstå, hvordan steder, ligesom hjem og fællesskab, kan siges at være produceret gennem sammenhænge mellem sociale relationer og fysiske lokaliteter. Det handler dermed om at forstå bofællesskaberne som specifikke *steder*. Mazanti påpeger, at for at forstå den mening folk tilskriver steder – og altså også de bofællesskaber, hvor de bor – er det centralt at se på deres oplevelser og erfaringer.

Sammenfatning

De teoretiske perspektiver, som jeg har præsenteret i dette kapitel, bidrager til en rumlig forståelse af sammenhængene mellem fællesskab, hjem og sted. Desuden har jeg præsenteret et perspektiv på planlægning, med Sandercocks tilgang til planlægning for forskellighed. Sandercock advokerer for en planlægningstilgang med fokus på følelsesmæssige og kropslige erfaringer, som giver plads til 'det hele menneske' og dermed større diversitet i planlægningen. Dette perspektiv sætter fokus på den mening, der ligger i den enkeltes livsverdensfortællinger, og Sandercock sætter endvidere fokus på, hvordan disse fortællinger kan bruges i planlægningen. Ifølge Sandercock kan fortællinger bruges til at forstå de forestillede rum, som repræsenterer byens liv, ligesom de indeholder et kritisk og forandringsmæssigt potentiale.

Det væsentlige i det bysociologiske perspektiv, i forhold til min analyse, er den ambivalens som storbyen indeholder ifølge blandt andre Bauman samt perspektivet på fællesskabets udfordringer. Det handler om savnet efter det nære fællesskab – som flere af mine informanter udtrykker – og ligeledes om ambivalensen mellem privathed og fællesskab og mellem frihed og sikkerhed. Dette kan, på et lidt mere konkret plan, relateres til Mary Douglas' perspektiv på 'hjemmet' som netop et fællesskab og samtidig en begrænsende ramme for dets medlemmer. I min analyse bliver det interessant at diskutere disse

perspektiver i forhold til de grænser mellem fællesskab og privathed, som eksisterer i de undersøgte bofællesskaber. Douglas bidrager endvidere med et perspektiv på, hvordan hjemmet skabes igennem rutiner og regler.

Det utopiske aspekt af (bo)fællesskabstanken kan blandt andet belyse den alternative og transformative værdi, der ligger i erfaringerne med kollektive boformer. Bofællesskaber kan anskues som intentionelle fællesskaber; fællesskaber der fungerer som eksemplariske alternativer til vores måde at bo og leve på, og som eksperimenterer med fællesskab og hverdagsliv igennem organiseringer af bo-samfund. Intentionelle fællesskaber betegner også en relation mellem det utopiske aspekt i fællesskabstanken og mere pragmatiske, eller praktiske, forsøg på at opnå bedre alternativer i bolig- og hverdagslivet.

Ifølge Marckmann er netop hverdagslivet et vigtigt aspekt, når intentionelle fællesskaber undersøges som etablerede fysiske bosætninger. Som det fremgår af de teoretiske perspektiver på bofællesskaber, kan de ofte anses som mere praksisorienterede end ideologisk/utopisk baserede. Det handler således mere om at praktisere et 'bedre' hverdagsliv for bofællesskabets beboere – i en balance mellem privathed og fællesskab – end om at skabe en prototype på det ideelle (lokal)samfund med et sigte om at skabe samfundsforandringer.

Sargisson & Sargent påpeger, at der i de intentionelle fællesskabers – eller bofællesskabers – hverdagslivspraksis ofte søges en udvidelse af strukturer for familie og hjem. Netop 'den udvidede familie' er en af de væsentlige fortællinger, som fremkommer i min empiri. Samtidig kan informanternes brug af de private og fælles rum i bofællesskaberne angive et billede af hjemmet som en udvidet struktur. Med Blunt & Dowlings kritisk geografiske blik på hjem kan bofællesskaber angive en alternativ forestilling om boligen som hjem, hvor fokus er på fællesskab.

I de teoretiske perspektiver, jeg har angivet, kan såvel hjem, som sted og fællesskab, forstås som rumlige forestillinger, der produceres i et dialektisk forhold mellem følelser, opfattelser, sociale relationer og materielle strukturer. Med Doreen Masseys begreb *sense of place* sættes fokus endvidere på den meningstilskrivelse, som vi tillægger steder – og som Mazanti påpeger, må undersøges gennem oplevelser og erfaringer.

6.0 ANALYSE

Fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaber

I fokus for min analyse står de fortællinger og erfaringer, som jeg har indsamlet gennem mit feltarbejde. Analysen kan således ses som en kortlægning af fortællinger om fællesskab og hverdagsliv, og det er samtidig informanternes fortællinger, som har givet struktur til analysen. Analysen er struktureret ud fra de temaer, som er gået igen i mine interview. Samtidig med at der i den kvalitative undersøgelse produceres fortællinger om fællesskab, konstrueres også stedet, det respektive bofællesskab, igennem disse fortællinger, ligesom de fortalte erfaringer giver bud på, hvori det alternative i den kollektive boform består; altså hvordan beboerne oplever det anderledes at bo i et bofællesskab end i en anden bolig.

De centrale temaer i min empiri har været de praktiske og sociale fællesskaber, som findes i bofællesskaberne som en del af beboernes hverdagsliv, og hvordan beboerne bruger de private og de fælles rum, som bofællesskaberne består af. Fællesskabet sammenlignes blandt andet med en arbejdsplads og kontrasteres til livet i lejlighedskomplekser i byen. Informanterne fortæller desuden om fællesspisningen, som det helt centrale element, der sammenkobler det praktiske og det sociale fællesskab i hverdagen. Endvidere er det centralt, at fællesskabet i bofællesskabet italesættes som et alternativ, eller et supplement, til kernefamilielivet.

Til informanternes erfaringer kobles teoretiske perspektiver på hvordan steder, hjem og fællesskaber skabes og konstitueres. Min overordnede forståelsesramme for at belyse denne produktion af en social rumlighed er Lefebvres begrebslige triade. Hertil kobles perspektiver på stedskonstruktion, samt perspektiver på hverdagsliv og hjemmets og fællesskabets betydning. Jeg vil i analysen holde fokus på erfaringerne, som kan udledes af empirien, så analysen fremstår som en empirisk analyse. Jeg vil herefter, i kapitel 8, koble de teoretiske perspektiver til de empiriske erfaringer i en teoretisk diskussion af analysen. Endvidere vil jeg afslutningsvis i kapitel 9 diskutere de væsentligste erfaringer i forhold til et planlægningsperspektiv.

Min empiri består først og fremmest af de kvalitative interview, som jeg har kodet og kategoriseret for at komme frem til den mening, som ligger i informanternes fortællinger om erfaringer med at bo i bofællesskab. Empirien består desuden af feltbesøg og deltagende observation i forbindelse med især én fællesspisning i Trudeslund.

Fortællinger om fællesskab: Metaforer og kontraster

Dette afsnit er først og fremmest fortællinger om fællesskab, som de kommer til udtryk i den indsamlede empiri. I fortællingerne konstrueres forskellige narrativer om fællesskab og hverdagsliv blandt andet fortalt gennem metaforer, som forklarer informanternes opfattelse af det fællesskab, som findes i de tre forskellige bofællesskaber. Fortællingerne konstrueres ligeledes ofte i kontrast til noget andet; for eksempel livet i byen eller livet i kernefamilien. I dette første afsnit af analysen vil jeg fokusere på disse metaforer og kontrasteringer. Det handler om fællesskabet i et bofællesskab; som det fællesskab der skabes på en arbejdsplads, om fællesskabet i forhold til det i lejlighedskomplekser i byen og om fællesskabet som en udvidet familie.

Arbejdspladsen

”Jeg tænker det jo meget som sådan et fællesskab (...) det er ikke et venskab, der har udviklet sig til at man bor sammen, man bor her fordi det vil man gerne, og så forpligter man sig på hinanden med de her arbejdsforpligtelser man nu har, fællesspisning og sådan noget, og så stille og roligt, så lærer man hinanden at kende, og nogen bedre end andre (...) nogle gange sammenligner jeg det lidt med en arbejdsplads, hvor man jo (...) er rigtig meget sammen med nogen mennesker man ikke har valgt, men man er sammen om sit arbejde og lærer stille og roligt hinanden at kende” (Sarah, bilag 14).

Sarah ser fællesskabet i bofællesskabet som et fællesskab på en arbejdsplads; man har et fællesskab sammen, fordi man har valgt at bo i bofællesskabet. Man deler nogle værdier i bofællesskabet, idet alle har valgt den boform til og ved at vælge bofællesskabet til, forpligter man sig også til at indgå i de rammer, som fællesskabet opstiller. Ligesom på en arbejdsplads kan man sige, ud fra Sarahs forståelse, at fællesskabet både er et socialt og et praktisk fællesskab. Igennem de praktiske forpligtelser man har, og som udføres i mindre grupper, lærer man de andre beboere at kende hen ad vejen. Bofællesskabets organisering udgør således en ramme for de sociale relationer. Man lærer altså hinanden at kende, og de sociale relationer konstitueres, igennem de hverdagslige arbejdsforpligtelser og sociale møder, som blandt andet fællesspisningen. Sarah siger endvidere:

”(...) det kan jeg godt lide, den måde at opbygge et venskab på, at man sådan lærer hinanden at kende stille og roligt. Og så kan jeg godt lide det der med at være sammen med mange forskellige mennesker, og man kan godt have et fællesskab uden at man behøver være venner” (Sarah, bilag 14).

Det sociale fællesskab vokser ud af den organisering, der er omkring pligter og hverdagsliv i bofællesskabet og de værdier, som beboerne tillægger boformen, altså at man er interesseret i fællesskabet, idet man vælger at bo i et bofællesskab. Samtidig ser Sarah de praktiske gøremål som helt centrale for, at fællesskabet opretholdes, netop også fordi de sociale relationer konstitueres herigennem:

”Det vigtigste for at fællesskabet ligesom bliver bevaret det er det der med at man har nogen fælles ting man skal lave, og det er fx madlavningen og så er det arbejdsopgaver, fordi det binder folk sammen” (Sarah, bilag 14).

Fællesskabet produceres og konstitueres således igennem den fælles hverdag. I Sarahs optik tillægges fællesskabet karakter af et arbejdspladsfællesskab, hvor man er forpligtet på hinanden og fællesskabet, idet at fællesskabet opretholdes gennem de praktiske gøremål, som beboerne deles om. Samtidig fortæller Sarah, at de sociale relationer udvikler sig i kraft af, at man er fælles om de praktiske gøremål.

Det 'naturlige' sociale fællesskab og kontrasten til byen

”(…) det er primært det sociale, lidt det der med at man har nogle naboer som er mere end bare nogen, man kan genkende men overhovedet ikke aner hvad hedder og aldrig snakker med, når man har boet i et helt almindeligt lejlighedskompleks i København, det der forhold man har til sine naboer, som er sådan lidt, man aner nærmest ikke hvem de er, og nogle af dem har man lige vekslet et par ord med...og have sådan et fællesskab med nogen mennesker og et sted, hvor man har et socialt fællesskab og har nogen ting, man laver sammen, sådan helt naturligt, det har været en stor del af det” (Tatjana, bilag 13).

For Tatjana er det især det sociale fællesskab i bofællesskabet, som er vigtigt. En stor del af at bo i bofællesskab for hende er at have et socialt fællesskab med de mennesker, man bor tæt på, et socialt fællesskab som er knyttet til dagligdagen, og det sted man bor; ’et socialt naboskab’. Antropologen Kirsten Marie Raahauge (2007) bruger denne betegnelse om fællesskaber, som udgøres af nære sociale relationer blandt beboere i et boligområde²⁶.

Tatjana opfatter fællesskabet på Munksøgård som et ’naturligt’ socialt fællesskab, idet hun, ligesom Sarah, fortæller, at det vokser ’naturligt’ ud af, at man bor tæt og samtidig laver noget sammen, både praktiske forpligtelser og formelle eller uformelle sociale arrangementer i bofællesskabet. Det naturlige sociale fællesskab og naboskab kontrasteres i Tatjanas fortælling til fællesskabet i et ’almindeligt’ lejlighedskompleks i byen, i København. Der hvor Tatjana tidligere har boet, har hun oplevet forholdet til sine naboer og

²⁶ Raahauge har udført antropologisk feltarbejde i to boligkvarterer i hhv. Sønderborg og Frederikssund i 2006 (Raahauge 2007)

genboer som fremmedgjort; man genkendte hinandens ansigter, men kendte ikke hinanden og snakkede ikke sammen.

Jette har også denne oplevelse af, at der i bofællesskabet er et andet og tættere fællesskab end i 'almindelige' etagebyggerier: "(...) jeg synes, det er en ret fantastisk fællesskabsfølelse, altså den der med, jeg synes på ingen måde man skal forklejne det der sker i bebyggelsen, forstået på den måde at vi har en fornemmelse af hinanden og vi tager vare omkring hinanden (...) det er selvfølgelig dybt tragisk, men der var en ung knægt der blev dræbt her i foråret (...) og alle stillede op til at hjælpe den respektive mor og far, der bor i hver sin ende af afdelingen, altså på en helt anden måde, tror jeg, end det foregår i almindeligt etagebyggeri" (Jette & Jørgen, bilag 8).

For Jette betyder fællesskabet i bofællesskabet nærhed, og at man hjælper og passer på hinanden. For hende er værdien ved bofællesskabet særligt den sociale kontakt og de nære relationer til naboerne, som kan opstå i bofællesskaber, idet folk bor 'tættere' på hinanden, i sammenligning med det almindelige etagebyggeri eller et parcelhus på en villavej. Jette forestiller sig, at hun ikke vil kunne trives på en villavej, fordi der ikke ville være det samme nære fællesskab: "(...) man bor tættere, man har kontakt til hinanden, og man har fornemmelse af hinanden som mennesker (...) jeg tror simpelthen ikke jeg kunne trives på en villavej (...) jeg er blevet afhængig af den her måde at bo på" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Uffe kontrasterer ligeledes livet i bofællesskabet til det på en villavej, for ham er et bofællesskab; "et sted hvor man er mere social end på en normal villavej" (Mette & Uffe, bilag 10). Bent, som bor alene, flyttede netop også fra en almindelig lejlighed til et bofællesskab, fordi han ønskede at opleve mere socialt fællesskab i hverdagen: "der er jo lidt mere fællesskab, end når man bor alene i lejlighed, altså afhængig af sine venner og familie og sådan noget" (Bent, bilag 11). Det 'sociale naboskab' er således en dimension af fællesskabet, som informanterne betegner som meget væsentlig.

Sarah har den samme oplevelse som Tatjana af at have været fremmedgjort i forhold til sine naboer, når hun har boet i et 'almindeligt' lejlighedskompleks. Hun har blandt andet boet i ungdomsbolig: "(...) noget af det jeg rigtig godt kunne lide herude, det var at man kendte til hinanden, altså fordi der hvor jeg ellers havde boet, selvom vi boede på sådan nogle lange gange i sådan nogle ungdomsboliger, så talte vi ikke, altså det var noget af det jeg godt kunne lide ved at flytte herud, det var at vi ligesom lærte hinanden at kende (...) det var noget af det jeg vægtede rigtig højt ved at flytte herud" (Sarah, bilag 14).

For Sarah er det vigtigt at kende sine naboer, at lære dem at kende hen ad vejen, og at man taler sammen jævnligt, når man bor ved siden af hinanden. Hun har oplevet det som ubehageligt andre steder, at bo så tæt på nogen, som man gør i lejlighedsbyggeri, uden at kende noget til dem eller have nogen form for relation som naboer. Hun har ikke oplevet, at der er opstået en sådan form for fællesskab som på Munksøgård, de andre steder hun har

boet: "(...) det der med at bo så tæt op og ned af folk uden at man kender dem, uden at man hilser på hinanden, uden at der er nogen som helst samhørighed (...) jeg synes faktisk det er decideret ubehageligt, at man bor som sild i en tønde, uden at værdige hinanden et blik nærmest (...) hvis man bor der i lang tid, så kan det godt være der opstår et eller andet, men det er så tilfældigt" (Sarah, bilag 14).

Sarah har en oplevelse af, at det meget tilfældigt, om der opstår et socialt fællesskab, eller en samhørighed, andre steder. Hun mener, at det sociale naboskab godt kan opstå andre steder i andre boformer, både i byen og i landsbyen, men at det er mere tilfældigt, om det sker, og at det i så fald er få nære relationer, som man får opbygget. Et sted som Munksøgård er rammerne sat til et socialt fællesskab, og derfor kan man være sikker på, at det er der, mener Sarah:

"(...) jeg har spekuleret meget over det der med om man ikke kan opleve det der fællesskab, og at man lige går op og låner salt og man lige får en til at kigge efter sit barn og spørger om de gider hente i børnehaven, eller bare det der med at man lærer hinanden at kende og sidder og drikker kaffe ude på bænken om sommeren, om ikke man kan få det fællesskab andre steder (...) jeg kender da også nogen der bor i en landsby eller i et gårdmiljø i København, altså jeg kender da nogen som har lidt af det samme med nogle få i nærheden af hvor de bor, men det er bare ikke sådan oplagt, hvor her er man sikker på at man kan det, og det er med alle" (Sarah, bilag 14).

Den udvidede familie

"(...) børnene er trygge på en helt anden måde, fordi børn der vokser op med at kende deres naboer de har ligesom sådan en udvidet familie, med at de andre børn bliver deres, sådan en udvidet søskendeflok, og de andre forældre og andre voksne, de bliver sådan nogen tanter og onkler, og det synes jeg er en fed måde, både for børn men også for voksne og bo på..." (Tatjana, bilag 13)

Tatjana fortæller her, at hun oplever, at fællesskabet er ligesom en udvidet familie. Især i forhold til hendes børn synes hun, det er vigtigt, fordi det skaber et trygt miljø for børnene at vokse op i. Børn og voksne kender hinanden på kryds og tværs, og Tatjana sammenligner det med, at de andre voksne bliver 'tanter og onkler' for børnene, og de andre børn i bofællesskabet bliver 'ekstra' søskende for hinanden. Hun synes, det er godt for hendes børn at vokse op et sted, hvor de kender deres naboer og får nære relationer til andre børn og voksne, som altså kommer til at virke som en udvidet familie. Tatjana lever i en 'almindelig' kernefamilie med sin mand og to børn. Men familien bruger bofællesskabet til at opnå flere nære relationer til andre voksne og børn. Disse relationer kommer til at fungere som en udvidet familie. Den udvidede familie konstitueres i høj grad af rammerne for

fællesskabet blandt andet omkring fællesspisningen og de fælles udearealer, hvilket jeg vil komme mere ind på i et senere afsnit.

For Rikke er et bofællesskab, et fællesskab som tilbyder et alternativ til kernefamilien. Bofællesskabet, og altså det sociale naboskab, tilbyder dels et praktisk fællesskab og dels et socialt fællesskab i hverdagen, som kan fungere som et alternativ til kernefamilien. Rikke mener, at det er givende at have andre mennesker omkring sig i hverdagslivet, udover ens familie, som man kan snakke med om løst og fast, vende problemer med eller få nye perspektiver på tingene, blive inspireret af andre og gøre sig nye erfaringer:

"(...) altså jeg har altid godt kunne tænke mig, jeg er et socialt menneske og jeg synes det der med at bo i sin egen lille kernefamilie (...) kan blive for kedeligt og for tomt, og så synes man også at man skal løse alt i inde i den der kernefamilie, det kan man ikke altid vel, det er rart at kunne bruge nogle andre mennesker engang imellem, det giver sådan lidt, lidt vidde synes jeg, at have nogle flere mennesker, jeg bruger meget mennesker omkring mig, til at lære og til at gøre mig erfaringer, blive inspireret af andre mennesker, så derfor vil jeg gerne have nogen omkring mig, så jeg har altid godt kunnet lide den boform-type" (Rikke, bilag 12).

Rikke oplever ligesom Tatjana, at det at bo i et bofællesskab giver nære sociale relationer til andre mennesker, som giver mere 'vidde'. Rikke har oplevet, at kernefamilien ikke altid er 'nok', både fordi det kan være svært altid at løse alle sine problemer indenfor kernefamiliens rammer, og fordi hun har brug for inspiration og erfaringer fra flere forskellige mennesker. Ligesom Rikke oplever Jette også, at bofællesskabet tilbyder et alternativ til livet i kernefamilien. Hun giver udtryk for, at bofællesskabet er en boform, som passer godt til deres livsstil, og at det både har haft betydning for deres familieliv og for deres parforhold, idet de aldrig har været isoleret i deres lille familie, men altid har fået input fra den sociale interaktion i det daglige:

"[Jeg] tænker da også, at set ud fra et parforholdsperspektiv, så synes jeg da også, for os har det da også været den rigtige måde at bo på forstået på den måde, at vi begge to på hver vores måde bruger fællesskabet en del, og at vi også begge to (...) vi gider ikke sidde (...) altså vi har jo ikke siddet i et parcelhus og kørt i Bilka sammen lørdag formiddag (...) og den måde har vi jo også brugt Tinggården på, så går jeg lige (...) et sted hen og så står man og snakker, man får nogen input og noget næring til parforholdet også, altså på en anden måde end hvis man lukker sig inde i den der kernefamilie, så på den måde har det også haft stor betydning" (Jette & Jørgen, bilag 8).

For Jette er det, ligesom for Rikke, vigtigt at få input fra andre mennesker end lige hendes nære familie, og bofællesskabet tilbyder et socialt liv, hvor man altid lige kan få en snak med en af de andre beboere. Bofællesskabet kan altså også på denne måde ses som et alternativ til livet i kernefamilien for Jette – i en forståelse af kernefamilielivet som et liv, der leves

'isoleret' med familien i en bolig. Dermed fungerer bofællesskabet for flere af informanterne som en form for udvidet familie.

Dette første afsnit af analysen har bidraget til en forståelse for, hvordan informanterne oplever fællesskabet i bofællesskaberne. Fortællingerne om arbejdspladsen, det sociale naboskab og den udvidede familie antyder nogle perspektiver på fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaberne, og hvilken mening det giver for beboerne. Denne mening erfares som værende i modsætning til noget andet; livet i et lejlighedskompleks, i parcelhuset, i storbyen og kernefamiliens 'begrænsninger'. Jeg vil gå nærmere ind i disse erfaringer i de følgende analyseafsnit; det kommer således til at handle om det praktiserede fællesskab, det sociale fællesskab og design for fællesskab.

Hverdagslivet: Det praktiserede fællesskab

Det er igennem hverdagslivet i bofællesskabet, at det skabes og opretholdes – det er det praktiserede fællesskab. Den hverdagslige praksis i bofællesskabet udgøres blandt andet af fællesspisningen, som kan fungere som afhjælp for den enkelte (familie) i hverdagen, ligesom de fælles udearealer vedligeholdes i fællesskab. De nære relationer i bofællesskaberne udgør desuden et særligt naboskab, hvor det er nemt og almindeligt, for eksempel at høre andre om de vil hente ens børn eller passe dem, ligesom det er naturligt at spørge om hjælp til andre huslige gøremål som reparationer eller andet.

At forme et (bo)fællesskab

"(...) det der med, at man selv, at vi jo alle sammen selv er med til at forme det sted vi bor, det er en anden ting, jeg synes er fedt ved at bo her, at det er lige præcis som vi alle sammen tilsammen gerne vil have det skal være, og alle kan komme ind, fra den dag man flytter ind, komme ind til et bogruppemøde og være med til at forme (...) sådan som vi har det, det er ligesom summen af os alle sammen, og vi er alle sammen med til at forme stedet, og hvor meget vi vil være sammen og hvor meget vi gør ud af det ene og det andet, det synes jeg er fedt, fordi, altså den fornemmelse af at være med til at forme det sted man bor, og at man kan gøre noget mere, og hvis man sidder og ønsker at vi sås noget mere eller holder nogen flere fester, jamen så er det bare at gå i gang" (Tatjana, bilag 13).

For Tatjana er en stor værdi ved bofællesskabsformen, at hun føler, at hun selv, sammen med de andre beboere, kan bidrage til at skabe stedet, bofællesskabet. Hun føler, at deres bofællesskab udgøres af 'summen' af alle beboerne og deres ideer, om hvordan deres hjem skal være. Rammerne for bofællesskabet diskuteres og udvikles løbende, og fordi bofællesskabet organiseres gennem bogruppemødet, kan alle beboerne have indflydelse på, hvordan de synes, hverdagslivet i bofællesskabet skal være; for eksempel hvor tit man skal spise sammen, om udearealerne skal ændres, eller om der skal være flere sociale arrangementer. Bofællesskabet er en demokratisk boligform, hvor Tatjana føler en stor grad af ejerskab, i fællesskab med de andre beboere, for det sted, hun bor.

Den daglige praksis i bofællesskabet, pligter og arbejdsopgaver, er centrale for at opretholde fællesskabet. Sarah sammenlignede fællesskabet på Munksøgård med et fællesskab på en arbejdsplads, hvor man er sammen om en hverdag og nogle arbejdsopgaver og således opbygger et fællesskab omkring dette. Sarah siger endvidere, at det for hende handler om; "at man skaber et fællesskab, hvor man er noget for hinanden, for eksempel i kraft af (...) de arbejdsopgaver man løfter (...) at det gør en forskel, altså man gør alle sammen en forskel for hinanden, fordi man hjælper til med at få det til at fungere" (Sarah, bilag 14).

Sarah er her også inde på, hvordan alle beboerne er en del af at skabe og opretholde bofællesskabet igennem den daglige praksis. Samtidig lægger Sarah vægt på, at det handler om et fællesskab, hvor 'man er noget for hinanden', hvilket understreger vigtigheden af de sociale relationer i forhold til, at Sarah føler sig hjemme i fællesskabet. Samtidig understreger hun igen sammenhængen mellem de sociale relationer og den hverdagslige praksis, som centralt for at opretholde fællesskabet: "(...) det der bærer Munksøgård, altså Munksøgårds fællesskab, det er vores fælles opgaver" (Sarah, bilag 14).

Mette mener, at der generelt er en synergieffekt i forhold til den arbejdsindsats, man lægger i bofællesskabet; "man får generelt mere end man ligger (i arbejdsindsats red.)". Ikke fordi, man laver mindre end andre, men fordi der er en positiv effekt af, at alle lægger noget i det praktiske fællesskab (Mette & Uffe, bilag 10).

Hverdagen

Bofællesskaberne tilbyder et alternativt hverdagsliv for beboerne, i sammenligning med hverdagen i en 'almindelig' enfamiliebolig, som et parcelhus. I det følgende beskriver informanterne, hvordan bofællesskabet indgår i deres hverdagsliv, og altså hvordan de 'bruger' fællesskabet i hverdagen.

Rikke bruger fællesskabet på flere forskellige måder i sit hverdagsliv; først og fremmest bruger hun fællesspisningsordningen. Hun har også været med til mange af de sociale arrangementer, siden hun er flyttet ind, hun har deltaget i arbejdsweekenderne, og så spørger hun ofte naboerne, om hun for eksempel kan låne noget, hvis der er noget hun har glemt at købe ind eller spørger om andre ting, som hun har brug for. Hun fortæller, at hun bruger fællesskabet; ”mest til det med at spise (...) jeg har spist deroppe 4-5 gange om ugen (...) og så har jeg faktisk været med til rigtig mange arrangementer (...) det bruger jeg det jo så også til, og arbejdsweekender og alting, og så popper jeg da lige ind og spørger, hvis der er et eller andet jeg skal spørge om, eller jeg skal bruge noget, har glemt at købe et eller andet mad” (Rikke, bilag 12).

Tatjana syntes i starten, da familien flyttede ind, at det var svært at tilpasse familiens rytme til fællesspisningen, fordi deres børn var små og tidspunktet for fællesspisning ikke passede til deres spise- og sengetider. De skulle lære bofællesskabets rytmer at kende, tilpasse sig dem og samtidig lære de andre beboere at kende, blandt andet over fællesspisningen:

”(...) vi havde det lidt sådan at vi spiste, når det passede vores børn, og hvis de var trætte og vi skulle spise aftensmad kl. 5, så var det der (...) fordi der var de små (...) det var da en omvæltning, bl.a. det der med, så skal man spise kl. 6, og (...) det syntes vi var for sent, fordi der var børnene trætte og så var de næsten ikke sultne mere, men når de kom hjem fra institution, så var de mega sultne (...) det var lidt svært at finde en rytme, og kommer derover, med sin familie og to små børn, og finde ud af, hvilke nogen kampe skal man lige tage, når man sidder sammen med så mange mennesker (...) så der er mange ting i det, plus at man gerne ville lære folk at kende (...) når man kommer med en etårig og en treårig, så har man rigeligt at koncentrere sig om i virkeligheden, samtidig med man også gerne vil koncentrere sig om at være social og lære nogle andre voksne mennesker at kende...og børnene skal jo også vænne sig til det hele, og lære nogle andre børn at kende...så, jeg kan godt huske, det var lidt hektisk” (Tatjana, bilag 13).

Tatjana fortæller, hvordan hun oplevede, at det var svært at ændre og tilpasse familiens hverdagslige rytmer til bofællesskabets rytmer i starten; det var en omvæltning. Tatjana fortæller dog videre, at hun synes, de hurtigt lærte folk at kende og samtidig kom ind i fællesskabets rutiner og rytmer, blandt andet fordi de var med til fællesspisningen. På den måde ændredes familiens hverdagspraksis:

”Jeg synes det var meget at komme ind i en rutine, fordi da vi først kendte folk, så synes jeg også, det var noget helt andet, for det første, og vi vænnede os også til at finde ud af, hvordan gør vi med maden (...) vi pressede det lidt ind og fandt ud af de der rutiner, og lærte folk at kende og slappede mere af omkring det (...) det går rimelig hurtigt, synes jeg, når man sådan dukker op til ting og er med til fællesspisningerne, så synes jeg man får lært folk at kende” (Tatjana, bilag 13).

Fællesskabet praktiseres og 'bruges' på forskellige måder. I det næste afsnit af analysen, om det sociale fællesskab, fortæller blandt andre Sarah og Rikke, hvordan de synes, det er

meget givende med den uformelle voksenkontakt i hverdagen – men børnene i bofællesskabet har også deres egne fællesskaber. Da Sarah fortæller, hvordan hun og hendes datter bruger bofællesskabet i hverdagen, fremhæver hun først og fremmest fællesspisningen. Men dernæst fremhæver hun det fællesskab, som eksisterer mellem børnene i bogruppen: "(...) noget andet vi bruger, og det er jo så især min datter, der bruger det, det er jo det med at der er børn og lege med og at de sådan render frit til og fra hinanden og har et, de har ligesom et fællesskab som, ikke som søskende, men alligevel lidt derhen af (...) og de er glade for hinanden og de ser hinanden som sådan et fællesskab og er opmærksomme på hinanden" (Sarah, bilag 14).

Ligesom Tatjana fortalte tidligere, mener Sarah også, at børnene har stor gevinst af, at bo i et fællesskab, hvor der er mange andre børn, og hvor de oplever, at beboerne har nære relationer til hinanden. Sarah betegner, ligesom Tatjana gjorde det, børnenes fællesskab som en udvidet søskendeflok. Det er altså også en stor del af hverdagen for børnefamilierne, at børnene har mange legekammerater blandt de andre beboere. Børnenes fællesskab vokser ud af det fællesskab, som der eksisterer indenfor bofællesskabets rammer, mener Sarah, idet beboerne, såvel børn som voksne, mødes flere gange om ugen blandt andet til fællesspisningen:

" (...) de ses jo flere gange om ugen, der er fællesspisning tre gange om ugen, så vi er der vel mellem en og tre gange, altså vi er der hver uge i hvert fald, og efter fællesspisning, der er sådan et børnerum derovre, hvor de så går ind og leger, der leger de jo fra to år, et år, og op til tolv år (...) det der med at de ser os forældre sidde sammen og have noget sammen og gøre noget sammen, og de er ligesom en del af det, og de ligesom passer også på hinanden, altså jeg har aldrig hørt nogen sige; du må ikke komme herind, altså det er ikke et issue, at nogen ikke skulle være en del af det" (Sarah, bilag 14).

Sarah mener altså, at rammerne i et bofællesskab som Munksøgård fordrer, at der udvikles fællesskab ikke kun blandt voksne, men også i høj grad blandt børnene: "(...) jeg tror da helt klart, at det er meget nemmere her på Munksøgård fordi der er så meget udenoms plads, hvor de fra en meget tidlig alder har lov til at gå og være sig selv, det gør jo at de har meget mere tid for sig selv til at danne de her fællesskaber" (Sarah, bilag 14).

Således påpeger Sarah, at rammerne i bofællesskabet, såvel hverdagslivet med fællesspisning som de fysiske forhold i fælleshuset og de fælles udearealer, fordrer et nært fællesskab mellem bofællesskabets børn. Jeg vil vende tilbage til rammernes betydning, særligt i forhold til det fysiske design af stedet, i analyseafsnittet om 'fællesskabets arkitektur'.

For Jette er det en afgørende faktor i hendes hverdagsliv, at hun nemt kan komme omkring småproblemer – som når der ikke er varmt vand – fordi hun har et nært forhold til sine naboer, og der i fællesskabet er en kultur, som betyder, at man altid står klar til at hjælpe

hinanden og har 'åbne døre': "(...) som lige nu hvor vi ikke har haft varmt vand, der er det jo også helt oplagt, at så fiser man hen i en anden gruppe og går i bad hos nogen af de andre (...) jeg synes det bare gør en kæmpe forskel i ens hverdag, altså den der følelse af, at selvfølgelig er der nogen der hjælper en, hvis der sker et eller andet" (Jette & Jørgen, bilag 8).

På denne måde betyder hverdagspraksissen i bofællesskabet, som blandt andet udgøres af de sociale relationer beboerne imellem, for Jette og Jørgen en afhjælp med dagligdags problemer: "Hvis nu bilen for eksempel, hvis Jørgen var i København på arbejde i bilen, og jeg skulle (...) for eksempel dengang hvor M [Jettes og Jørgens søn] var lille, til lægen med M i Køge, så ville jeg jo bare spørge en af naboerne om de gad køre mig, så der er jo mange praktiske små ting..." (Jette & Jørgen, bilag 8).

Samtidig har det tætte naboskab betydet, at der var mange muligheder for at få sønnen passet, når der var brug for det, ligesom det har været nemt at spørge om hjælp i forskellige situationer i dagligdagen: "Vi har jo altid haft nogen til at passe M (...) vi har jo aldrig nogensinde ikke kunne få ham afsat", fortæller Jette (Jette & Jørgen, bilag 8). Det nære fællesskab med naboerne og den daglige interaktion, betyder ifølge Jette og Jørgen også, at deres søn har oplevet en høj grad af tryghed i sin barndom i Tinggård: "(...) M har jo altid kunnet føle sig tryk, altså i Tinggården, fordi der var altid nogen der kendte ham, fordi vi havde jo set hinanden i andre sammenhænge" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Informanternes fortællinger om deres hverdagslige praksis giver et indblik i, hvordan hverdagslivet på nogle måder praktiseres anderledes end i enfamilieboligen. I det næste analyseafsnit vil jeg fortsat fokusere på hverdagslivspraksis i bofællesskaberne, men med et specifikt fokus på fællesspisningen som informanterne fremhæver som et centralt element i hverdagslivet i bofællesskabet – som et element der kombinerer det praktiske og det sociale hverdagsliv.

Fællesspisningen: Et eksempel på fællesskab og hverdagsliv i et bofællesskab

Jeg ankommer til fælleshuset ved 17-tiden mandag aften. Dorthe og hendes mand Søren er i gang med madlavningen til de ca. 25 beboere, som er tilmeldt til spisning denne aften. Der bliver lavet thai-nuddelsuppe. På hverdage er der mad kl. 18. Jeg hjælper med at dække bord og sludrer med Dorthe. Hun fortæller, at der ikke er et system for, hvornår man laver mad, udover at det skal ske én gang om måneden. Man skriver på en liste, hvornår man kan og med hvem, og så er der en arbejdsgruppe, der står for at koordinere den månedlige spiseplan. Man tilmelder sig spisning senest

to dage før den pågældende dag. Dorthe fortæller også, at der ikke er tilmeldt så mange børn i dag, nok pga. thai-nuddelsuppen. Der er flere børn, hvis man laver spaghetti med kødsovs eller frikadeller. Beboerne ankommer fra 17.45. De få børn, som kommer til spisning denne dag, leger i børnerummet indtil maden er på bordet. Der er plads til 8 beboere ved hvert bord. Jeg sidder sammen med Dorthe og hendes mand samt fire andre voksne i alderen ca. 45-60 år og en teenagepige, som er datter til den ene af kvinderne. Dorthe introducerer mig og jeg fortæller lidt om mit projekt. Jeg spørger kvinden ved siden af mig om hendes erfaringer med at bo i Trudeslund og bofællesskabet bliver diskuteret lidt hen over bordet. Kvinden ved siden af mig fortæller, at de flyttede til Trudeslund, fordi de tidligere boede i et villakvarter, hvor der var få børn – og de ville gerne give deres ældste datter er tættere fællesskab med andre børn. De kom på besøg i Trudeslund efter at have set en annonce i lokalavisen og endte så med at flytte dertil. Denne dag er det kun kvinden, der er til fællesspisning. Hun fortæller, at de i gennemsnit bruger fællesspisningen to gange om ugen. Efter spisningen går beboerne lidt efter lidt tilbage til deres huse. Madholdet, Dorthe og hendes mand, rydder op og vasker op (Trudeslund, bilag 6).

Ovenstående er min egen beskrivelse af en fællesspisning, som jeg deltog i en almindelig hverdagsaften i bofællesskabet Trudeslund. Fællesspisningen er et centralt element i hverdagen i bofællesskaberne. Det bliver fremhævet af de fleste informanter, som det de 'bruger' mest i deres hverdagsliv i bofællesskabet. Fællesspisningen er desuden et element i hverdagslivet i bofællesskaberne, som kombinerer det funktionelle og det sociale fællesskab. Informanterne lægger netop vægt på dette, at fællesspisningen er vigtig som en del af deres hverdagslige rutine, og samtidig er den vigtig som et socialt element.

Et centralt socialt og funktionelt element

"(...) Jamen fællesspisningen, alle dele af det er virkelig vigtigt for mig (...) det sociale omkring at man spiser sammen med nogen, jeg tager aldrig maden med hjem, det er virkelige sjældent, fordi jeg har brug for det sociale, og så er der det der med at der er mad tre gange om ugen, og det er for det meste god mad, noget lækkert og noget jeg ikke selv kunne finde på at lave, så man får varieret mad (...) og man skal ikke selv hjem og lave det, så det der med at man kommer hjem kl.16 og så har man faktisk to timer bare til sig selv, eller sin familie, og så bliver maden serveret og så går man hjem og der er ikke nogen opvask, så det rent praktiske i det, synes jeg også er rigtig vigtigt, både i forhold til tid og så det der med at få varieret mad" (Sarah, bilag 14).

Sarah er alenemor, og det sociale fællesskab med andre voksne omkring fællesspisningen et par gange om ugen er derfor ekstra vigtigt for hende, fortæller hun. Hun har altid godt

kunnet lide at mødes med andre beboere over maden, men nu hvor hun bor alene med sin datter, har det stor betydning for hendes sociale liv i hverdagen. Derudover synes hun, det gør en stor forskel i hverdagen, at hun ikke selv skal hjem og lave mad hver eneste dag. Når der er fællesspisning, har hun og datteren mere tid, både før og efter maden. Sarah forestiller sig, at hun i høj grad ville savne det 'voksen-selskab', som hun får til fællesspisningen i det daglige, hvis hun boede i en almindelig bolig sammen med datteren. Hun forestiller sig, at hun ville være meget alene, hvis hun og hendes datter ikke boede i et bofællesskab med fællesspisning:

"(...) nu er det bare os to [Sarah og hendes datter på 6 år], så nu værdsætter jeg det endnu mere end jeg nogensinde har gjort, jeg har jo altid holdt af fællesspisningen (...) men nu er det virkelig blevet vigtigt for mig, fordi ellers føler jeg mig nemt ensom, altså jeg har jo ikke prøvet det, men jeg kunne ikke forestille mig; altså så var jeg af sted en hel dag måske, og så kom hun hjem fra børnehaven og så sad vi her og spiste aftensmad, og gik i seng og så sov hun og jeg sad alene tilbage, så jeg værdsætter virkelig det sociale samvær" (Sarah, bilag 14).

Samtidig ligger Sarah igen vægt på, hvordan de sociale relationer vokser ud af de praktiske gøremål: "Det har altid været noget af det vigtigste, for det der med at man sad sammen, jeg syntes det var så givende at man mødtes over maden og den måde man lærer hinanden at kende på, når man laver mad sammen med forskellige mennesker, så går man og laver noget sammen et par timer et par gange om måneden, og så får man lært hinanden at kende" (Sarah, bilag 14).

Næsten alle informanterne giver udtryk for, at fællesspisningen knytter bofællesskabet sammen. Mette og Uffe fortæller, at det vigtigste ved bofællesskabet er fællesspisningen, netop fordi det er den ordning, som knytter bofællesskabet sammen, mener de. De synes både, det er hyggeligt og praktisk som børnefamilie (Mette & Uffe, bilag 10). Tatjana fortæller, at fællesspisningen ofte bliver debatteret på bogruppermøderne, fordi den er central for bofællesskabet, den binder fællesskabet sammen, som Tatjana siger: (...) vi har mange diskussioner om fællesspisningen fordi det er en vigtig ting for os, det er ligesom det der binder vores fællesskab sammen" (Tatjana, bilag 13).

Dorthe, hvis datter ikke bor hjemme længere, påpeger, at det generelt var en lettelse i hverdagen at bo i bofællesskabet med et barn, blandt andet fordi man ikke behøvede lave mad hver eneste dag. Man kunne bare gå over i fælleshuset kl.18, og så var der serveret. Så kunne man gå igen en times tid efter, når man havde spist og fortsætte livet i det private hverdagsliv (...) Men som hun siger; "selvfølgelig skulle man så også give noget tilbage til fællesskabet på andre tidspunkter", for eksempel idet at man laver mad til alle én gang om måneden og ellers deltager i organiseringen og driften af bofællesskabet (Dorthe, bilag 9).

Tatjana synes, der er flere fordele ved kun at skulle lave mad én gang om måneden til fællesspisningen og så kunne gå over og spise tre gange om ugen og lave mad derhjemme de resterende dage. Der skal købes mindre ind, og hun behøver ikke tænke så meget på at lave varieret, god og sund mad hver eneste dag. Hun er desuden meget glad for det sociale element i at sludre med naboerne hen over maden og synes, at det er en mindst lige så vigtig del af det. Hun ville savne den uformelle snak med naboerne omkring maden de par gange om ugen, hvis de i stedet altid spiste derhjemme:

"(...) jeg synes, man får meget ud af det (...) vi er 4 madhold og der er 6 personer på hvert madhold, så fungerer det sådan at man laver mad og vasker op og køber ind og det hele, én gang om måneden, og alle resterende dage på måneden, dvs. de tre dage om ugen, hvor vi spiser, der går man bare over og får maden serveret og smutter igen, og nogen andre klarer opvasken, og det synes jeg er en kæmpe hjælp i forhold til at man ikke skal købe så meget ind, og man ikke skal lave mad hver eneste dag og finde på noget spændende og sundt og godt...og så synes jeg også det er smadder hyggeligt at komme over og sludre med mine naboer, ja, det ville jeg savne rigtig meget, altså at vi kun havde os fire, vi skulle spise sammen hver eneste dag, så ville jeg savne, altså det er sådan en vant del af vores liv, at vi sidder derovre og spiser og sludrer med hinanden" (Tatjana, bilag 9).

Fællesspisningen kan på denne måde også ses som et vigtigt element i forhold til 'den udvidede familie', som bofællesskabsstrukturen tilbyder, idet den tilbyder et socialt samlingspunkt i hverdagen, som rækker udover det sociale fællesskab i kernefamilien.

Rikke bor alene med sin teenagesøn og synes fællesspisningen i bofællesskabet passer rigtig godt til hendes hverdag. Hendes søn er ikke altid hjemme til aftensmad, og hun gider ikke sidde alene over måltidet. Derudover synes hun, det er en lettelse ikke at skulle handle ind og lave mad hver dag efter arbejde. Det giver hende et 'frirum' i hverdagen at kunne gå op og spise aftensmad i fælleshuset:

"Han [Rikkens søn] skulle jo altid være sammen med vennerne, altså når de får den alder, så sad jeg der alene og gloede, og det gider jeg ikke, plus når du spiser med en teenager, halvdelen af gangene gider de ikke sige noget eller også er de sure, eller også kommer de ikke hjem, når man har stået og lavet mad, så det har været genialt for mig, at han kunne så gøre som han ville, og så har vi så spist nogle gange herhjemme (...) men han har da også været med oppe og spise i fælleshuset, og det har ligesom været min, altså mit princip kan du sige, at vi skulle spise deroppe rimelig tit, fordi det var det der var fidusen ved at flytte herop, og jeg syntes, det var en fantastisk lettelse ikke at skulle lave mad, fordi når man er alene, så har man en travl hverdag når man er fuldtidsarbejdende (...) og så når jeg kom hjem, så kunne jeg starte forfra, med alt det huslige, så det ikke at skulle købe ind og tænke på aftensmad og lave den og rydde op efter den, giver jo et kæmpe frirum" (Rikke, bilag 12).

Det passer Rikke fint at skulle lave mad en gang om måneden og så til gengæld bruge længere tid på det. Det er tidskrævende den ene dag om måneden, hvor der skal laves mad, men så forsøger hun at planlægge det, så hun kan gøre det på en fridag. Hun synes, ligesom

Sarah fortalte, at det er sjovt og hyggeligt at lave mad sammen med en anden beboer, og ser det således også som et socialt element. Hun ser ligeledes selve fællesspisningen, som et socialt indslag, som hun sætter meget pris på. Rikke synes, det er hyggeligt, og hun føler, at det giver hende noget at have mulighed for at snakke med andre voksne over maden:

"At man så skal lave det en gang om måneden, det er jo fuldkommen lige meget, fordi så er det bare sjovt og hyggeligt, så bruger man tid på det, jeg prøver så at lægge det på nogen fridage, fordi jeg synes det er svært at nå hjem fra arbejde til kl.16, og der skal også købes ind, og man er faktisk træt når man har været på fra kl. 16 til kl. 20 (...) men det synes jeg jo også er lidt sjovt, så på den måde synes jeg det er et fantastisk genialt koncept (...) Og så kan jeg komme op og snakke med nogen mennesker, og få noget voksenkontakt, en time måske bare, men det er jo nok til, at hvis jeg har været alene hele dagen (...) så har det jo givet mig et eller andet, og så er det rigtig hyggeligt det der med, at man snakker med forskellige, altså jeg synes altid jeg har haft det hyggeligt når jeg har været deroppe" (Rikke, bilag 12).

Rikke synes, at fællesspisningsordningen giver hende mere fritid i hverdagen, idet hun sparer tid på ikke at skulle handle ind, lave mad og rydde op hver dag. Til gengæld bruger hun så lidt ekstra tid på at gå op i fælleshuset og spise og snakke med de andre, når hun er til fællesspisning, men alt i alt mener hun alligevel, at hun sparer tid de dage, hvor hun spiser i fælleshuset i stedet for at lave mad selv. Det giver hende tid til at lave andre ting, og gør hverdagslivet mindre stresset, mener hun:

"Det giver noget fri, noget tid man kan bruge på andre ting (...) i hverdagen, fordi det er både den tid, det indkøb du ikke skal lave og så alt omkring madlavningen, altså det tager jo tid, og oprydningen efter det også, så man vinder jo 2-2½ timer om dagen minimum på ikke at skulle lave det, så kan man sige så bruger man selvfølgelig en time på at gå derop og spise, men så vinder du måske 1½-2 timer på det udenoms, hvor det giver noget ro til nogle andre ting, så man får lidt mindre stress på, synes jeg, end når man er alene om det hele" (Rikke, bilag 12).

Rikke mener, at fællesspisningen er helt central for fællesskabet – det er 'kernen' – derfor synes hun, det er vigtigt, at alle kommer derop og spiser i hvert fald engang imellem. At være på et madhold en gang om måneden er en fast opgave for alle beboere, som bliver prioriteret meget højt. Det er en del af at bo i bofællesskabet, at man tager aktivt del i fællesspisningen, fortæller Rikke:

"Det er fællesspisningen, der binder folk sammen, og det er derfor det er så vigtigt, at de også kommer engang imellem (...) det er jo det som er en bunden opgave, uanset hvor meget man vil spise deroppe selv, så kan man aldrig nogensinde slippe for at lave mad en gang om måneden (...) og det skal man prioritere højt, jeg tror aldrig nogensinde jeg har været ude for, der er nogen som har meldt fra eller som ikke er kommet eller har været syge, så finder de en erstatning, det bliver virkelig prioriteret...man svigter bare ikke den der opgave, så jeg synes det er det der ligesom er kernen" (Rikke, bilag 12).

For Bent er fællesskabet i bofællesskabet også især omkring fællesspisningen: "...hvordan vil jeg beskrive det fællesskab...jamen der er, for mig er det primært omkring maden, og man mødes der" (Bent, bilag 11). For ham er fællesspisningen således også kernen i fællesskabet: "Hvad er det vigtigste...jamen det er jo maden, der ligesom samler fællesskabet, og så nogen af de fælles opgaver der er" (Bent, bilag 11).

Især i Trudeslund og på Munksøgård fremhæves fællesspisningen som det vigtigste for bofællesskabet, hovedsagligt på grund af det sociale, men også det kontinuerlige 'hverdagsritual' og arbejdsrutinerne. Fællesspisningen er samlingspunktet for bofællesskabet i hverdagen og har for nogle bofællesskabsbeboere en væsentligt funktion i deres hverdagsliv, som et positivt socialt indslag og en afhjælp i det daglige. I Tinggården anses fællesspisningen hovedsagligt som et socialt element, og fungerer som et socialt indslag én gang om måneden. I Jettes og Jørgens boggruppe i Tinggården har de fleste beboere boet der i lang tid. Fællesskabet i boggruppen er ikke centreret om fællesspisningen på samme måde, som flere af de andre informanter fra andre bofællesskaber giver udtryk for. Fællesspisningen fungerer mere som et socialt indslag en gang om måneden. Jette fortæller, at der også er madklubber på tværs af boggrupperne, som hun tror i højere grad har et funktionelt element for beboerne i hverdagen. Det er dog ikke noget, Jette og Jørgen bruger, fortæller Jette:

"Vi har en tradition i vores gruppe, at vi spiser sammen én gang om måneden, altså vi har alle sammen boet her i rigtig mange år, så vi har det nok alle sammen sådan, at vi behøver ikke sidde lårene af hinanden og spise hver anden aften, men det der fungerer for os, der er at vi gør det én gang om måneden (...) det er et socialt indslag, hvor jeg tror at madklubberne, det er en hjælp i hverdagen" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Overordnet belyser dette afsnit fællesspisningen som et centralt element i bofællesskabet. Fællesspisningen kan ses som et eksempel på, hvordan de funktionelle og de sociale fællesskaber er meget tæt sammenvævede. Det påpeges ofte i interviewene, at det praktiske fællesskab omkring driften af bofællesskabet og dagligdagen og den sociale interaktion og tætte relation med andre mennesker er lige vigtigt for at holde bofællesskabet kørende. Vekselvirkningen mellem det funktionelle og det sociale er vigtig; det praktiske og det sociale fællesskab produceres i et dialektisk forhold. Fællesspisningen (og dermed fælleshuset) fungerer som 'mødested' i bofællesskaberne, hvor hverdagslivspraksis og sociale relationer konstitueres i sammenhæng.

Det sociale fællesskab: Et socialt naboskab

"Det er jo sådan et fællesskab, hvor man er opmærksom på hinanden, altså om folk har det godt eller ikke har det godt, og hvad der sker af store begivenheder i dit liv af gode og dårlige (...) der er fællesspisningen vigtig, for hvis man deltager i fællesspisningen, så er det sådan nogen ting, så kender man til; hvor er du henne i dit liv lige nu" (Sarah, bilag 14).

Sarah beskriver her fællesskabet ud fra de sociale relationer; at man kender hinanden og er opmærksom på hinanden. Hun peger ligeledes igen på fællesspisningen som det centrale element; det er særligt omkring fællesspisningen, at den daglige sociale interaktion finder sted, og hvor man opdateres på naboernes liv.

Alle interviewpersonerne understreger, at det er det sociale liv og fællesskab, som er den væsentligste grund til, at de bor i bofællesskab. Det handler om det daglige møde, det gode naboskab og om at opbygge et netværk af mennesker omkring sig. Det handler om tryghed, at man kender fællesskabet og fællesskabet kender én; man ved, hvad der sker i hinandens liv og om nogen har brug for støtte. Det handler om de sociale situationer især omkring fællesspisningen, men også andre planlagte eller uplanlagte sammenkomster, aktiviteter og arrangementer.

Rikke forklarer, at for hende er et bofællesskab et socialt fællesskab, hvor man også har et godt naboskab og hjælper hinanden: "(...) for mit vedkommende handlede det meget om, at for det første kunne jeg godt lide ideen ved bofællesskaber, og fællesskab i det hele taget, jeg er meget til det sociale og sådan til at man hjælper hinanden med tingene" (Rikke, bilag 12). Her ligger Rikke altså stor vægt på det sociale naboskab.

Tatjana fortæller, at det sociale liv i bofællesskabet er forskelligt fra sommer til vinter. Om vinteren er der ikke så meget socialt liv, mener hun, udover planlagte aktiviteter som eksempelvis fastelavnsfest, fordi man ikke bare lige mødes ude på fællesarealerne, så der er det sociale liv mest omkring fællesspisningen. Om sommeren derimod er der oftere spontane møder og sammenkomster, netop fordi man så mødes ude og for eksempel spontant laver bål og snobrød eller griller sammen:

"Jeg synes især om sommeren har der i perioder været meget spontant i forhold til at nogen har taget initiativ til at lave et bål, og så er alle ungerne kommet, så er der nogen andre der har sagt; så laver jeg snobrødsdej, og så er forældrene også kommet, og så har folk bare hængt ud henne ved bålstedet, så om sommeren synes jeg det sker ret impulsivt, men nej, om vinteren synes jeg ikke der er så meget, så mødes man til fællesspisningen, eller lige hvis man møder hinanden ude i gårdrummet, eller der er et arrangement, for eksempel fastelavnsfest, og så til møderne (...) til hverdag om

vinteren bliver det ikke så meget (...) [fællesspisningen] er det sociale liv især om vinteren når det er koldt, man mødes ikke bare lige udenfor og griller eller et eller andet" (Tatjana, bilag 13).

Tatjana fortæller, at der er mest gang i det sociale liv om sommeren, hvor man kan mødes ude på fællesarealet. Det, at beboerne har et fælles udeareal, er altså væsentligt for både spontane og planlagte sociale møder. Fællesarealet ligger op til at man samles, både idet det tilbyder et rum, hvor det er muligt at arrangere sociale sammenkomster, og fordi beboerne ikke kan undgå at møde hinanden, når de opholder sig derude. Samtidig vender alle boligerne ud mod fællesarealet, så beboerne kan altid følge med i det fælles liv udenfor. Dette perspektiv omkring fælles og private rum, vil jeg vende tilbage til i næste afsnit af analysen.

Et socialt netværk, 'voksenkontakt' og det uformelle møde

Rikke er glad for det netværk af mennesker, hun har lært at kende ved at flytte i bofællesskab, og sætter på den måde stor pris på det sociale fællesskab. Selvom hun ikke er tæt med alle de andre beboere, så synes hun, at hun kender mange, og det er rart, at de hilser på hinanden. Hun har også brugt det sociale fællesskab til for eksempel at spørge om nogen vil med i biografen, og på den måde er der altid nogen, som hun kan lave et eller andet med eller få en snak med, hvis hun har lyst til det:

"Det giver jo også et netværk, altså når man er alene har man jo ikke altid kræfter til at gå ud og etablere et nyt netværk i form af, altså man har sine gamle venner, nu har jeg ikke sådan en mega vennekreds, jeg har nogle få tætte venner, og der har det været rart ligesom at få serveret, altså 80 nye voksne mennesker, som jeg nu kender, altså det er jo ikke alle som jeg er tæt med, men jeg kender rigtig mange, og det der med at der er altid nogen at hilse på, og hvis man lige vil lave, vil i biografen en aften, så kan man sende en mail ud; er der nogen der vil med i biografen, og så er der som regel et par stykker der gerne vil det, og det synes jeg er enormt rart, og når foråret kommer, og sommeren og alle er ude i stræderne, så er der jo rigtig mange at snakke med...så på den måde synes jeg det har været, det er perfekt for mig" (Rikke, bilag 12).

Rikke giver ligeledes udtryk for, at der især om sommeren er meget socialt liv i bofællesskabet, fordi man så mødes udenfor. Ligesom Rikke giver udtryk for, er det også vigtigt for Sarah at opleve et fællesskab med andre voksne i hverdagen:

"Muligheden for at have voksenkontakt (...) det [sociale] har hele tiden betydet noget, men nu er det simpelthen livsvigtigt, tænker jeg (...) jeg tænker nogle gange over det, at jeg ville sådan gå til grunde, hvis jeg sad i en eller anden lejlighed med hende [Sarahs datter, red.], altså det må være enormt hårdt, men så kan det være man finder andre udveje, altså til gengæld, jeg vil ikke sige at jeg ikke ser mine veninder så meget, men så var det måske det man gjorde, at man sådan tog mere ud til folk og havde flere på besøg (...) eller også så sidder man og keder sig..." (Sarah, bilag 14).

Mette lægger ligeledes meget vægt på det voksenfællesskab, man har i bofællesskabet og især omkring fællesspisningen. Hun synes, det er rart og vigtigt at have et socialt fællesskab med andre voksne end dem fra jobbet – og det er rart at have et voksenfællesskab i dagligdagen sammen med sin ægtefælle, hvor man snakker om andet end børn og at få hverdagen til at hænge sammen (Mette & Uffe, bilag 10). Som det tidligere er blevet fremhævet, handler det sociale fællesskab meget om at udvide sit sociale netværk – eller familiens sociale fællesskab i hverdagen.

Det sociale element handler for Jette meget om det daglige uformelle møde og et godt naboskab. Det er især her, hun oplever en følelse af de nære sociale relationer til andre beboere: "Jeg synes det daglige møde er, for mig 100 gange bedre end at vi sidder og spiser sammen, og det daglige møde det betyder, at jeg ved, at hvis et eller andet forfærdeligt skete herinde, så ville jeg altid have nogen at henvende mig til (...) jeg tror, at det der med at vi lever i hver vores lille isolerede klokke, det er ikke særligt sundt" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Den daglige uformelle kontakt er altså vigtig for Jette: "(...) jeg synes den der uformelle kontakt er enormt væsentlig". Hun synes, det er vigtigt, at man kan mødes og snakke om løst og fast, og det vigtigt for hende, at hun derigennem føler, at hun har et støttende fællesskab, som hun er en del af, og som hun kan regne med:

"(...) så tror jeg det gør noget ved os som mennesker, det der med at du er i kontakt med andre mennesker, det tror jeg, det der med du kommer hjem, måske en dag i skide dårligt humør, og så møder man lige x og så står man lige og snakker om et eller andet, og hvis nu hele lortet er ved at brænde sammen, så siger man det lige, jeg tror bare det gør noget rigtig godt ved én at bo på den måde, hvor man har kontakt til andre mennesker og føler sig som en del af et fællesskab" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Som beskrevet tidligere var det sociale fællesskab en af grundene til, at Bent flyttede i bofællesskab. Han oplever dog, at der ikke er helt så meget socialt liv og fællesskab, som han havde forventet. Han havde forventet, at der var flere uformelle sociale sammenkomster, eksempelvis at mødes om en fodboldkamp i fjernsynet, end han oplever: "Jeg havde for eksempel forventet at man...ikke fordi jeg ser ret meget fodbold, men jeg kunne da godt, hvis der var nogen spændende kampe, Champions League eller sådan noget, så sad man og så det sammen, men det har der overhovedet ikke været noget af, men nu kommer der (...) alle kanalerne bliver tilgængelige deroppe [i fælleshuset], så det kan da være det ændrer lidt på det" (Bent, bilag 11)

Bent savner altså mere socialt liv i bofællesskabet, at man mødes omkring forskellige aktiviteter og også er mere på besøg hos hinanden privat: "Det er jo selvfølgelig en forventning om en eller anden form for fællesskab og nogle sociale aktiviteter, og måske også, ja lidt privat også, altså lidt større åbenhed end jeg synes jeg har mødt, altså ikke som nogen radikal kritik af de andre,

men jeg synes, det er meget privat her..." (Bent, bilag 11). Bent havde forventet et mere nært socialt fællesskab, også på mere privat basis end fællesskabet omkring fællesspisningen og også på kryds og tværs af aldersgrupper og 'gamle' og 'nye' beboere. Men han er blevet overrasket over den temmelig høje grad af privathed, som han synes hersker i bofællesskabet: "Der er også en vis distance, altså fordi fra ham der x der fik jeg indtrykket af at de sådan gik hen og drak kaffe hos hinanden, men det sker ikke. Nogen gør, især børnefamilier har meget med hinanden at gøre, og så dem der har boet her i mange år, er der nok også en vis indforståethed" (Bent, bilag 11).

Informanterne lægger meget stor vægt på det sociale fællesskab som en vigtig del af bofællesskaberne. Gennem informanternes fortællinger påpeges det, at de nære sociale relationer – det sociale naboskab – som de oplever som en central del af deres hverdagsliv i bofællesskaberne, i høj grad er med til at producere bofællesskaberne som 'steder', eller som beboernes 'hjem'. Sarah forklarer for eksempel fællesskabet i bofællesskabet, og dermed også bofællesskabet som sted og hjem, som et fællesskab, hvor man er opmærksom på hinanden. De sociale relationer, som blandt andet betyder at man er opmærksom på hinanden, er altså en del af informanternes fortælling, om det sted de bor – også når de ikke helt lever op til forventningerne.

Fællesskabets arkitektur: Fælles rum og private rum

Som beskrevet i det indledende analyseafsnit kontrasterer flere af informanterne deres hjem og fællesskab i bofællesskabet til et hjem, de har haft i en 'almindelig' lejlighed og til en bolig i byen. I denne sammenhæng er det dels omgivelserne for bofællesskabernes placering og selve designet og organiseringen af bofællesskabet, som har betydning. Det handler blandt andet om design af boligerne og især om boligernes placering i forhold til hinanden og udformning og placering af de fælles udearealer samt fælleshuset. Det handler altså om planlægningen af boligområdet og de meningstilskrivelser, som beboerne tillægger stedet, hvor de bor. Det handler også om det helt konkrete design af boligerne, eksempelvis med store vinduespartier som åbner hjemmet op ud mod fællesarealet og om organisatoriske regler, som for eksempel bilfrit miljø på fællesarealet. Det handler i høj grad om planlægning i menneskelig skala.

Uderum

Sarah fortæller, hvordan Munksøgårds landlige omgivelser havde stor betydning for, at hun flyttede dertil: "(...) omgivelserne, det der med at man så solnedgangen og det blæste rigtigt, og ja, man kunne se domkirken fra min lejlighed dengang, det der med at kunne se langt, det syntes jeg virkelig var rart" (Sarah, bilag 14). For Sarah har det stor værdi, at bo i omgivelser hvor der er luft og plads omkring hende, og hvor hun kan mærke naturens gang. Munksøgård har sit eget landlige udtryk og ligger lidt tilbagetrukket i et ellers efterhånden tæt bebygget boligområde: "(...) man kan jo ikke længere sige at det er på landet og bo i Trekroner, men lige her på Munksøgård kan vi godt opretholde illusionen lidt endnu" (Sarah, bilag 14).

På denne måde bliver bofællesskabet igen sat i kontrast til byen – ligesom både Tatjana og Sarah fremhævede den fremmedgjorte følelse, de havde oplevet i andre lejlighedsbyggerier. Både fysisk og socialt kontrasteres bofællesskabet Munksøgård altså til livet i storbyen:

"(...) når min mor var på ferie, så lånte vi hendes lejlighed [i Munksøgård, red.], for at komme lidt ud fra Nørrebro, og med små børn, så kunne vi jo godt se det var et fedt sted at vokse op (...) at kunne være lidt ude, og vi syntes det var fantastisk, også fordi den første gård vi boede i, den var lille og der var ikke noget græs og der var ikke særlig meget sol, så udelivet, det blev begrænset, så skulle man pakke taske og ordne, og tage i Fælledparken eller en anden park, men det blev så planlagt, hvor hvis man bor et sted, hvor man, så kan man bare være lidt ude og lidt inde på en helt anden måde, det giver noget frihed (...)" (Tatjana, bilag 13).

Tatjana fortæller, at hun og hendes mand tidligere oplevede, at det var rart at komme ud af byen, og de oplevede Munksøgård, som et rart sted for deres børn at vokse op. Det var især de fælles udearealer, der gjorde at stedet tiltalte dem, det at man bare kan gå ud, uden det kræver den store planlægning. Det står i kontrast til at bo i et lejlighedskompleks i byen, hvor man ikke har direkte adgang til et åbent og grønt udeareal. Det har også betydning for Tatjana, at bofællesskabet Munksøgård ligger med kort afstand til København, og det samtidig ligger i et 'landligt' område:

"Det er også noget med placeringen, altså hvis det havde været et 'bofællesskabs-beton-byggeri', så havde vi nok ikke taget det, altså både placeringen, hvor at det ligger rimelig tæt på København og alligevel føler man sig næsten mere hensat til at være ude på landet, men også sådan lidt hvordan her ser ud, de her huse og... for os som har børn, har det jo også været hele det der aspekt med den frihed man giver sine børn til bare at løbe ud og det er sikkert, og de løber bare ind og ud hos hinanden og leger, og de er jo ikke særlig gamle før de kan klare sig selv, altså man kan bare sende en 3-årig rundt, og så kan de løbe hen i en anden bogruppe og lege med deres kammerater, fordi her er så trygt" (Tatjana, bilag 13).

Tatjana opfatter de fælles udearealer på Munksøgård som trygge og sikre for børnene at lege på. Hun mener, at de meget tidligt kan bevæge sig rundt selv – og det giver børnene og familien en frihed. En væsentlig grund til, at udearealerne er sikre og trygge for børnene at

lege på, er, at bofællesskabet har besluttet, at området omkring boligerne skal være bilfrit: "Vi har en regel om, at jo hvis du skal flytte en seng eller du skal flytte noget rigtig stort, må du lige køre op og holde her, men ellers har vi en regel om, at, der er en masse trillebøre nede foran varmecentralen, så når du parkerer din bil, så henter du en trillebør, så lægger du dine varer derop og kører op" (Tatjana, bilag 13).

Uffe påpeger også, at han mener, det var en utroligt central beslutning, man tog ved opførelsen af bofællesskabet [Trudeslund], om at lukke stræderne for bilerne. Han mener, det er med til at give arealerne en udpræget tryghed og frihed. Mette og Uffe synes også, at der er noget meget vigtigt i designet af de udendørs arealer, som giver en stor frihed, fordi børnene kan løbe frit og trygt omkring. De har aldrig været nervøse for at lade deres børn løbe rundt og har følt sig trygge ved, at der altid vil være nogen til at hjælpe, hvis noget skulle ske (Mette & Uffe, bilag 10).

Uffe og Mette bruger meget terrassen foran huset om sommeren og også det fælles areal, som er indrettet med bænkeborde. Det bruger de meget til spisning osv. om sommeren. Mette mener, at 'bofællesskabs-stemningen' især bliver styrket om foråret (og sommeren), når beboerne begynder at bruge de semi-private udendørsarealer i højere grad. Uffe fortæller, at folk ofte sidde på terrassen foran huset efter arbejde, og så hilser man lige eller sludrer (Mette & Uffe, bilag 10).

Rikke er glad for designet af rækkehuset og udearealerne i Trudeslund. For hende er der en god balance mellem privatliv og muligheden for at deltage i fællesskabet. Hun har både en lille have på bagsiden af huset, hvor hun synes, hun kan være helt sig selv og en lille terrasse foran huset, hvor hun også kan sætte sig og følge med i livet i bofællesskabet. Samtidig synes hun, at huset og hendes lille have har en passende størrelse i forhold til, hvad hun har brug for, og hvor meget hun kan overskue at vedligeholde. En stor del af det fælles udeareal mellem og omkring boligerne holder beboerne i fællesskab ved at samles til arbejdsweekender. Rikke har altså følelsen af, at have 'sit eget', hvilket er vigtigt for hende, men uden at sidde i et hus på en villavej. Hun har tidligere boet i sådan et hus, og hun syntes, der var for meget at holde, når hun var alene om det, også selvom hun kendte nogle af naboerne. Hun påpeger samtidig, at der altid er hjælp at hente hos de andre beboere i Trudeslund, hvis noget går i stykker, samt at de har fælles haveredskaber og græsslåmaskine:

"(...) det er jo fantastisk og have have og terrasse, altså naturen indenfor, jeg har jo et fantastisk hus, synes jeg selv, fordi jeg har lys, jeg har det hele her, og når jeg går derned [terrassen og haven på bagsiden af huset, red.] så har jeg fred, terrassen den er fuldstændig afsondret fra resten, og hvis jeg går derud [foran huset, red.], så kan jeg se hele Trudeslund (...) det var fantastisk at få sit eget, nu havde vi boet i hus før, men der boede vi i hus på en villavej, hvor vi selvfølgelig kendte nogle af

naboerne, men (...) det med huset synes jeg, som enlig kvinde, så er der så meget at holde, det er jo det der også er fordelene ved at bo her, at man skal ikke holde så meget selv, for det første har du lidt udenomsareal, en lille terrasse og en lille have du kan overskue, og for det andet, er der et eller andet der går i stykker for dig eller et eller andet, så kan du jo få hjælp (...) nogen kan lige komme rendende med en skruetrækker, hvis ventilen i radiatoren sætter sig fast og sådan noget, plus at haveredskaber og græsslåmaskine er her jo, altså det er helt overskueligt for mig, sådan et sted som her, der har da været ting der er gået i stykker, det har jeg så fået hjælp til, også fra venner, men slet ikke som hvis man har sit eget hus og en kæmpe have man skal holde (...) altså de [de andre beboere, red.] er meget søde, hvis der er et eller andet man lige skal have løftet eller båret ned fra bilen, eller et eller andet der sådan går helt ged for en, så (...) kan man sagtens få hjælp, eller man kan maile ud, om der er nogen der kender det, eller kan hjælpe med det, det synes jeg da jeg bruger" (Rikke, bilag 12).

Som enlig synes Rikke, det er en fordel, at hun kan have sit eget hus og have, men i et fællesskab, hvor husene er rækkehus og de tilhørende haver har en overskuelig størrelse, i forhold til hvis hun boede i et parcelhus. Selvom man også skal holde huset i bofællesskabet, så oplever Rikke, at der er mindre arbejde, som hun skal klare selv, og samtidig er der altid hjælp at hente hos naboerne, hvis der er noget, hun ikke lige selv kan ordne.

Hjemmet og fælleshuset

Jørgen forklarer, hvordan designet af bogruppen i Tinggården har stor betydning for den daglige interaktion, eksempelvis idet alle beboerne i bogruppen skal over forbi fælleshuset jævnligt for at hente post, gå i fryseren og vaske tøj. Samtidig ligger fælleshuset, så alle kan kigge over til det fra deres bolig, og man kan for eksempel se, om der er andre beboere derovre: "(...) vi bor i en gruppe, der er vores fælleshus derovre, vi kan alle sammen kigge over til fælleshuset, vores postkasser hænger ovre ved fælleshuset, vi går over, tjekker vores post, møder måske en af de andre og snakker: 'hej, hvordan går det', går ind i fælleshuset, der har vi vaskemaskine, tørretumbler, fryser, og vi har køkken til at man kan lave fællesspisning og hvis man vil holde fødselsdag, og hvis du går over og vasker, så møder du også lige en..." (Jette & Jørgen, bilag 8).

På denne måde får beboerne et tilhørsforhold til fælleshuset. Designet af husene, i to etager med lejligheder, der ligger omkring fællesarealet og med front mod fælleshuset, er således også med til at opbygge og cementere et fælles tilhørsforhold til stedet. Jørgen giver ligeledes udtryk for, hvordan det fysiske og det sociale indvirker på hinanden, idet udførelsen af de daglige gøremål ofte også betyder social interaktion igennem uformelle møder: "Det er en genial konstruktion i 1'eren [Tinggården 1], fordi vi kan ikke undgå, lige meget hvad vi næsten vil, så kan vi ikke undgå at møde hinanden, og det opfordrer lidt til noget fællesskab (...) og det gør så at vi får et fælles gruppertilhørsforhold" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Denne pointe udtrykker Jette også: "Man kan sige, hvis man skal trække det sammen, at arkitekturen og det man putter ind i den, er enormt væsentligt for at et fællesskab kan fungere, fordi det lyder jo latterligt at en vaskemaskine har noget med fællesskabet at gøre, men det er ikke desto mindre rigtigt, at det har en stor betydning (...) alle vores vinduer vender også ud mod fællesskabet, det betyder også meget, altså når folk kommer gående forbi her, så vinker de ind, når vi sidder ude i haven, så stopper de op" (Jette & Jørgen, bilag).

Jette kommer desuden ind på betydningen af designet af selve boligen. Det at indgangene til lejlighederne vender ud mod det fælles rum – udearealet og fælleshuset – ligesom alle lejlighederne har store vinduer, glas i dørene og et 'drivhus' som indgangsparti, således at man kan se, når der er liv i de forskellige lejligheder og hilse på naboerne, når man kommer forbi. Stuelejlighederne har desuden små haver ved deres indgange, som ligger ud til fællesarealet. Jørgen forklarer igen, hvordan man faktisk ikke kan undgå at være social, når man bruger sin have, og at det også betyder, at man følger med i hinandens liv og på den måde kan passe på hinanden:

"Vores have vender jo også ud til fællesskabet (...) vi sidder simpelthen, og nogle gange kan det selvfølgelig også være for meget, hvis du sidder og læser din avis og vil passe dig selv, så er der lige en der står over hækken og vil snakke, men det er også hyggeligt, og man passer også på hinanden på den måde" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Designet og de fysiske omgivelser handler også om, hvordan beboerne føler sig hjemme. Det handler om at føle sig hjemme i et fællesskab og om 'det udvidede hjem'; at føle sig hjemme i fælleshuset for eksempel og føle tilhørsforhold til de fælles udearealer. Sarah fortæller, at det tager lidt tid inden man føler sig helt hjemme i bofællesskabet. Man skal lige vænne sig til bofællesskabets rytmer:

"(...) det tager tid inden man føler sig hjemme, og det tror jeg er helt naturligt, det slog mig her for ikke særlig lang tid siden, at; hold da op, siden efteråret der har jeg ikke følt mig ny længere (...) det er ligesom jeg har boet her altid hernede i den her bogruppe (...) det jeg kunne mærke, det var at jeg for eksempel begyndte at stille nogle forbedringsforslag for eksempel til fællesspisningen, det havde jeg ikke gjort før, altså det var jeg først klar til efter 2½ år at begynde og gøre" (Sarah, bilag 14).

Sarah forklarer, at hun nu føler sig så meget hjemme og som en del af fællesskabet, at hun kommer med nye forslag til organiseringen af fællesspisningen. Hun fortæller også, at hun nu føler sig helt hjemme i deres fælleshus, hun færdes der, næsten ligesom hun gør i sin egen lejlighed og føler, at det er en del af hendes hjem: "(...) jeg har det også sådan med fælleshuset at det er mit, og jeg går derover med morgenhår, og, ikke uden tøj, men altså, ja, det er sådan, det er hjemme..." (Sarah, bilag 14).

Sarah føler altså, at fælleshuset hører med til hendes hjem, og dermed bliver fælleshuset en udvidet del af hendes hjem. Fælleshuset og det nybyggede teenagerum i Trudeslund

fungerer også som en udvidelse af boligen for Rikke og hendes søn. Rikke fortæller, hvordan de bruger de fælles rum: "Vi brugte jo også fælleshuset, da O [Rikkens søn] blev konfirmeret for eksempel, det er jo sindssygt godt at man kan booke det og bruge det til sådan nogen store ting, og han har også brugt det der teenagerum og haft nogle venner på besøg" (Rikke, bilag 12).

Jette og Jørgen fortæller ligeledes, hvordan 'den udvidede bolig' giver muligheder for at udfolde familielivet. Jette fortæller, at fælleshuset giver ekstra rum, hvis man eksempelvis skal have mange gæster, som der ikke er plads til i lejligheden:

"Vi går ikke derover og sidder og spiser aftensmad, men når vi holder fødselsdag og sådan noget, så kan vi jo sagtens invitere 20 mennesker, fordi vi har et stort rum" (Jette & Jørgen, bilag 8). Jørgen fortæller, at både fælleshuset og det større forsamlingshus i Tinggården giver ekstra rum for børn og unge til at lege og være sammen i: "(...) M, i hans barndom levede han meget af sit liv i forsamlingshuset (...) så går de over og spiller indendørs fodbold eller de spiller badminton eller hvad de nu gør, eller har en ghattoblaster med, så er der en skummadras de ligger og flyder ud på og det kan jeg se, det foregår stadigvæk (...)" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Privat og fælles rum

I ungdomsboggruppen, hvor Tatjana bor med sin familie, er der ikke 'officielle' grænser mellem det fælles (semi-private) rum og det private rum, udenfor lejlighederne. Principielt set har lejlighederne ikke noget privat areal udenfor boligen; alt udendørs areal er fællesareal for beboerne. I praksis er det dog lidt anderledes, fordi der, ifølge Tatjana, findes nogle 'naturlige' grænser for, hvor tæt man går på hinandens boliger. Børnene kan løbe frit rundt på hele arealet, men for de voksne er det 'rigtige' fællesareal ude i midten af fællesarealet (der går en sti rundt på fællesarealet og husene ligger omkring). Grænserne er også afhængige af, hvad det er, man gør på fællesarealet; hvis man for eksempel vil sidde ude og spise, og måske har gæster, så sætter man ikke borde op lige udenfor andres bolig uden at spørge. Lejlighederne er designet med store vinduer til begge sider, hvilket også er med til at få det til at virke endnu mere intimt, hvis nogen sidder lige på den anden side af husets væg eller vindue:

"Som du kan se har vi ikke nogen små hække og små hegn, og i princippet er det sådan at vi har, al jorden her er kollektiv, ejes kollektivt af os alle sammen (...) Men i praksis vil jeg sige, så er der aldrig nogen der tager et bord og stiller lige foran mine vinduer og holder picnic, så der er vel nogen grænser som...er op til den enkelte person og mærke, hvor synes jeg mine grænser går for, hvor tæt jeg kan lide at stille mig og sådan noget (...) hvis man skal være helt fælles, så er det helt ude (...) forbi stien kan man sige, mens det mere sådan, ungerne løber jo bare hvor de vil, det er jo også fint nok, men det der med at slå borde op lige ude foran, det gør man foran sit eget vindue, det gør man ikke rigtig foran andres vindue, eller så spørger man lige, hvis det er overboen; er det okay vi lige

holder noget i dag og har et bord her, altså fordi vi har de store vinduer og man kan bare glo ind og se det hele inde i stuen, og det kan godt blive enormt tæt på" (Tatjana, bilag 13).

Tatjana og hendes familie er indimellem ude på fællesarealet, men de bruger også en terrasse, de har på bagsiden af huset: "(...) enten går vi rigtigt ud i gårdrummet ellers så sidder vi der [peger på terrasse på den anden side af huset] (...) selvom vi har det hele kollektivt, så kan man søge bogrupper om at få lov til fx at bygge en terrasse. Hvis du kigger her (...) kan du se hende skråt over der, hun har selv bygget den terrasse, så har hun bedt bogrupper, på et bogruppermøde har hun stillet et forslag om, om hun måtte lave en terrasse der, og det siger man jo ikke 'ja' til, hvis man synes vi andre også skal holde picnic der, vel altså, så i princippet er det jo hendes, men det er jo ikke mere hendes end at hvis hun piller den af, så kan hun jo ikke bare selv bestemme, hvad der så skal ske med den, for jorden kan man sige er vores alle sammens, men nu har hun så fået lov til at lave en terrasse til sig der, og det samme har vi ovre på den anden side..." (Tatjana, bilag 13).

Selvom jorden er fælleseje, kan beboerne i de enkelte lejligheder spørge bogrupper om tilladelse til for eksempel at bygge en terrasse. Hvis man bygger en terrasse, er det altså ens eget private rum i den periode, hvor terrassen er der. Tatjana og hendes familie har en terrasse og et højbed på bagsiden af deres hus, som det kun er dem, der bruger. Terrassen ligger ud til et fællesareal, 'æblehaven', som alle beboerne bruger, og der er ikke afskærmet mellem terrassen og æblehaven. Men ofte synes hun, det virker som om, at hele arealet er deres have, fordi der ikke er så mange andre beboere der bruger det:

"Der er jo heller ikke rigtig andre, der sætter sig på det her stykke, som er vores terrasse, og vi har også bedt om tilladelse til at lave det der højbed, hvor vi har jordbær og sådan noget, og det er jo også vores jordbær, kan man sige, der er heller ikke nogen der kommer, det er jo os der skal luge og passe dem, men det er også os der indhøster (...) Men for eksempel resten af, hvad vi kalder æblehaven, det er fordi det er æbletræer herude, den bruger alle, så der kunne sagtens være nogen en dag, der tog et picnic tæppe og satte sig derude (...) Men man kan sige, vi får jo sådan lidt privat, fordi folk er ikke helt så meget derude, det er mest naturligt for os at være derude, så vi får sådan ligesom næsten en privat kæmpehave nogen gange, det kommer til at virke lidt sådan for os, fordi vi går bare lige ud og er både på terrassen og i æblehaven" (Tatjana, bilag 13).

Udover at man kan søge bogrupper om at bygge et 'privat rum', så har de i bogrupper også en regel om, at man kan bestemme over arealet en halv meter ud fra muren til sin bolig. Der kan man altså opbevare ting og plante små bede osv. På resten af arealet er det vigtigt, at de tager beslutninger om brugen i fællesskab, mener Tatjana:

"(...) helt konkret har vi en regel om, at man må bestemme en halv meter ud fra sin egen mur, hvis man laver noget mere end en halv meter ud fra sin egen mur skal man spørge bogrupper (...) jeg kan jo ikke bare plante en stor tjørnebusk der, uden at høre om det er det de andre også ønsker at have, fordi vi har ikke så meget at 'rutte' med, så vi er ligesom også nødt til at sige; hvad vil vi sådan fælles med det vi har" (Tatjana, bilag 13).

Til forskel fra ungdomsboggruppen på Munksøgård, som Tatjana beskriver det ovenfor, har man i familieboggruppen et lille stykke privat jord, fortæller Sarah:

"(...) stuelejlighederne har 6 m² fra huset og ud (...) både på for- og bagside (...) ud til den der grænse du ligesom kan se er tydeligt afgrænset, altså det er mit, der kommer ikke nogen ind, og det samme til den anden side, der har jeg et lille stenbed ude foran, og det er mit (...) og det bruger jeg, altså det har jeg også bare syntes var så dejligt, at have mit eget stykke og kunne gå ud på (...) så man kan være udenfor uden at lægge op til at man er social" (Sarah, bilag 14).

Sarah synes, det er rart, at hun kan vælge, om hun vil opholde sig i sit private uderum eller i det fælles uderum, fordi det ikke er altid, hun har lyst til at være social. Hvis man opholder sig på det fælles udeareal, kommer der som regel andre beboere og støder til, og så bliver det uformelt til noget socialt. Sarah bruger også fællesarealet, hvor der blandt andet er bordebænke-sæt, meget. Hun fortæller, at det ofte bliver til, at hun drikker kaffe eller spiser sammen med nogle andre beboere, når hun er på fællesarealet:

"Så har vi nogle bordebænke-sæt inde i gårdrummet, og det bruger vi tit, altså sådan nogen forårs- og sommermorgener, hvor man har lyst til at sidde udenfor, der sker det tit sådan helt af sig selv, så sætter man sig måske derud med en kop kaffe, og så ser x måske ovenpå at der sidder jeg, og så kommer hun også, så bliver det tit noget med at man sidder en formiddag sammen, og spiser noget morgenmad sammen, eller aftensmad (...) eller måske to lige har snakket sammen; skal vi lige mødes og få noget morgenmad, og så er der nogen der ser det og så kommer de (...) der er ingenting med at man, at hvor der sidder nogen så blander man sig ikke, tværtimod så lægger det op til; kom og vær med..." (Sarah, bilag 14).

For Rikke er der en skarp grænse for hendes private uderum, i og med hendes terrasse er helt afskærmet fra naboernes, og haven er afgrænset af hæk. Hun har også en terrasse på forsiden af huset, hvor hun for eksempel sidder og spiser morgenmad; terrassen på forsiden er et uderum, hvor der er ret klare grænser for, hvad der hører til Rikkes hus, men terrassen er ikke afskærmet og er åben ud til strædet og de andre huse i hendes stræde. Fra den terrasse kan hun hilse på naboerne, og se hvem der er ude på legepladsen, hvor beboerne også har fælles bænkeborde, som hun også bruger en gang imellem, hvis hun gerne vil drikke en kop kaffe med nogle af de andre og slutre:

" (...) min [terrasse] er jo rigtig god (...) den er jo fuldstændig afskærmet fra de andre to (...) terrassen er et privat rum, det kan man sige det er, fordi jeg har jo muren ind til x og x, der bor herinde (...) og så ind til x og x derinde, der er jo sat en hæk, og den bliver meget tæt om sommeren (...) så der er virkelig bare et ekstra rum, og så bruger jeg herude [terrasse på forsiden af huset], der sidder vi så om morgenen, der er en lille terrasse derude også, og der er jo morgensol, og det er faktisk hyggeligt, fordi x og x sidder også altid ude om morgenen, så sidder vi lige og kan kigge lidt til hinanden og sådan noget, og indimellem bruger vi faktisk også det derovre, altså ude på lege, sandkassen, der sidder nogle af forældrene nogle gange, når deres børn er ovre, så kan man sætte sig ud og snakke

lidt, og der er nogle gange nogen der sætter sig ned og spiser deres frokost (...) så kan man ligesom komme ud og snakke med hinanden (...)” (Rikke, bilag 14).

Ud fra disse ovenstående empiriske perspektiver på hverdagsliv og fællesskab i bofællesskaberne – de praktiske og sociale fællesskaber, som fremkommer i informanternes fortællinger – ses det, at bofællesskaberne skabes i en dialektisk proces mellem rammerne (som beboerne sætter i fællesskab) for, eller organiseringen af, bofællesskabet, de sociale interaktioner, de praktiske gøremål og beboerne selv. Beboernes praksis og daglige involvering, det sted de bor, skaber således stedet i sammenhæng med de fælles organisatoriske rammer, de sociale møder og de fysiske omgivelser, som husene og udearealerne, udgør. Fællesskabet skabes således igennem hverdagspraksissen. I det følgende afsnit antydes, at der også er grænser for fællesskabet.

Grænserne for fællesskabet

Igennem analysen er det blevet klargjort, hvordan fællesskabet i bofællesskaberne konstitueres i en dialektik mellem sociale og praktiske elementer af hverdagslivet i et bofællesskab. Men informanterne antyder også, at der er grænser for, hvortil fællesskabet går; grænserne mellem det private og fællesskabet. I det foregående afsnit blev grænserne mellem private og fælles rum belyst. I dette sidste afsnit vil jeg fokusere på grænserne for fællesskabet, som dels opleves i det fysiske design og dels i organiseringen af bofællesskabet samt det sociale liv.

Grænserne mellem privat og fælles rum

Bofællesskaberne består af private boliger i rækkehusbebyggelser i en eller to etager, og fælleshus og udearealer, hvoraf det meste er fælles rum, men beboerne har også små private haver eller terrasser. Bofællesskaberne er således bygget op omkring både private og fælles rum. Der er en distinktion mellem boligen som det private rum og de fælles rum, som tæller fælleshusene og de fælles udearealer.

Bent fortæller, hvordan han oplever, at der er meget skarpe grænser mellem de private og de fælles rum i bofællesskabet. Det er kun få gange han har været inde i de andre private boliger. Han betegner grænsen som en 'Berlinmur':

"I starten var der sådan nogle tilfældigt sammensatte middagsgrupper nogle lørdage (...) vi havde det afsindigt sjovt...det var for at folk kunne lære, komme lidt sammen på tværs (...) det var privat, det er en af de få gange jeg har været privat (...) Jo, der var nogle nye der flyttede ind for et års tid siden, de

er sådan meget åbne (...) så der føler man ikke man kommer til besvær, eller ligesom at dørtrinnet er ligesom en Berlinmur eller noget" (Bent, bilag 11).

Bent fortæller, at der tidligere har været planlagt nogle middagsgrupper, som blev holdt i de private hjem, for at folk kunne lære hinanden at kende på tværs i bofællesskabet. Det var også en mulighed for at være sammen med nogle af de andre beboere privat. Men udover dette initiativ oplever Bent, at der er meget skarpe grænser mellem privat rum og fælles rum i bofællesskabet, i hvert fald hos de fleste beboere. Det sociale foregår for ham mest i fælleshuset til fællesspisningerne: "(...) vi har mange gode diskussioner oppe i fælleshuset, flere af dem, jeg sætter stor pris på hvad de mener, og sjovt at snakke med dem selvom man ikke er enig med dem, det synes jeg bestemt...men man sætter grænsen ved sit dørtrin, synes jeg, bortset fra dem der kender hinanden gennem mange år" (Bent, bilag 11).

Sarah fortæller på samme måde, at det sociale fællesskab som regel foregår i fælleshuset og igennem de fælles praktiske opgaver, som er en del af bofællesskabet. Det passer hende fint, at der også er mulighed for at trække sig tilbage, og at hun ikke nødvendigvis hele tiden skal være social: "(...) man har jo sit liv og sine venner andre steder, så på den måde, hvis ikke man ligesom deltager i nogen ting herude, så bliver man ikke en del af fællesskabet (...) nogle gange bliver det efterspurgt; ej, skulle vi ikke lave spilleaftener, eller, hvorfor mødes vi ikke noget mere i fælleshuset om aftenen (...) jeg er kommet frem til at det er ikke det vi gør herude, altså der mødes vi om arbejdsopgaver, og vi mødes så meget om fællesspisning og arbejdsopgaver og sådan noget, så det er måske også nok (...) der var da nogen der sådan på et tidspunkt havde et ønske om (...) at man brugte fælleshuset som sin stue om aftenen, og det bliver for meget for mig for eksempel" (Sarah, bilag 14).

Sarah forklarer, at hun synes, det bliver for meget 'at bruge fælleshuset som sin stue om aftenen'. Man kan altså også få for meget af fællesskabet, og det er vigtigt at kunne trække sig tilbage til privaten: "...jeg synes også det er rigtig rart, at jeg bare kan gå herind og være, altså at det ikke er alting man deler" (Sarah, bilag 14).

Det sociale fællesskab, og den uformelle kontakt, kan også indimellem blive for meget for både Jørgen og Jette. Jørgen siger for eksempel: "Jamen, der er jo også en bagside (...) nogle gange, hvor man bare tænker nu har jeg brug for noget ro mellem ørerne, og jeg vil godt sidde ude i min have, og så kommer der lige en der vil snakke, altså det er jo den anden vej og sådan er det jo bare (...) om sommeren er det jo endnu mere, fordi der er der jo bare åbent, vi har bare åbent ud til haven, så der er altid åbent her" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Jørgens og Jettes lille have, i Tinggården, ligger på forsiden af huset og er åben ud til fællesarealet. Jørgen forklarer, at det indimellem kan være svært at få plads til bare at være sig selv, fordi der altid lige kommer nogen forbi, når de sidder ude i haven. Jette fortæller, at

det især var, da deres søn var lille og børnene løb rundt og legede: "Da M var lille, der var det jo også nogen gange storslemmt, når man sad og spiste aftensmad, og så stod ungerne (...) og set i bakspejlet har det været enormt fedt, men nogle gange havde jeg det sådan (...) gå dog væk, lad os få lidt fred...men det andet opvejer det" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Jette fortæller videre, at den uformelle snak i fælleshuset også kan komme ubelejligt, hvis hun for eksempel har travlt med noget andet: "Så er det jo også sådan at vores køkken [i fælleshuset] tit har været sådan et køkken, hvor man lige, altså som i fredags hvor jeg skulle have nogen gæster på besøg, og jeg skulle stå og lave aftensmad til os, og så kommer der ikke mindre end tre ind i køkkenet altså af nogen der bor her, som lige skal, fordi vi ikke havde noget varmt vand, og lige skal snakke lidt om det og sådan noget, og der kan man godt nogen gange få det sådan; 'gå dog væk', men det er jo også hyggeligt" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Jette mener dog stadig, at det sociale fællesskab er så vigtigt for hende, at det opvejer, at hun indimellem kan få for meget af det.

Som det også blev fortalt af blandt andet Tatjana i det foregående analyseafsnit om private og fælles rum, kan balancen mellem det private og det fælles rum godt blive udfordret af for eksempel de store vinduer i boligerne ud mod fællesarealerne. Hun synes, at det hurtigt kan blive meget intimt, hvis nogle andre beboere opholder sig ude foran deres vinduer. For Sarah findes der også nogle grænser i det fysiske design; hun vil gerne bo tæt på andre mennesker, men hun synes alligevel, det bliver lidt for tæt i lejlighedsbyggeriet i bofællesskabet Munksøgård: "Jeg vil rigtig gerne bo her på Munksøgård og så i fællesskabet og med de mennesker der er her (...) men jeg ville gerne have haft mere boligplads og jeg ville gerne have haft mit eget, man kan høre hinanden op og ned, og det synes jeg er et minus" (Sarah, bilag 14). Sarah synes, at det kan blive meget intimt at bo så tæt, som de gør i lejlighedsbyggeriet, fordi man både kan høre hinanden i de tilstødende lejligheder, og fordi hun synes, man kan se lige ind i hendes lejlighed på grund af de store vinduer: "(...) det kunne være rigtig rart hvis man ikke kunne høre hinanden og hvis man ikke kunne se lige igennem min lejlighed altid, min sofa står lige op ad gårdrummet" (Sarah, bilag 14).

Deltagelse

Fællesskabet udfordres i bofællesskaberne, når nogle beboere trækker sig tilbage til privaten for en kortere eller længere periode, ikke deltager i fællesspisningen, som er det centrale 'mødested', eller melder fra på de pligter og arbejdsopgaver, som er vigtige, for at bofællesskabet kan køre:

"(...) hvis man deltager i fællesspisningen (...) så kender man til, hvor er du henne i dit liv lige nu, hvad er det der rører sig...og for dem der ikke deltager i fællesspisningen, der aner jeg det ikke...og det

synes jeg er ærgerligt, og så kan jeg godt have det (...) at når man melder fra på sådan nogle ting, jamen, hvad bor man her så for...og der er også nogen der melder fra på de forpligtelser der nu er, og det kan man jo så bruge meget energi på at diskutere, hvor meget skal man rumme det, og skal der være nogle sanktioner eller skal der ikke være nogle sanktioner, men det er jo svært at tvinge folk til noget som helst (...) vi er en fast kerne der deltager i fællesspisningen og deltager i bogruppemøderne...og dem føler jeg, jeg har et meget stærkt fællesskab med, og resten, ja dem har jeg ikke noget fællesskab med, men de er velkomne, jeg kan godt have nogle dage, hvor jeg er irriteret på dem og tænker; hvorfor flytter de ikke bare og giver plads til nogen som rent faktisk gerne vil det her, fordi der er jo trods alt et begrænset antal lejligheder" (Sarah, bilag 14).

Sarah giver udtryk for, at det kan være svært at tackle, når nogen beboere ikke deltager i fællesskabet, men 'bare' bor i lejlighederne i bofællesskabet. Hun synes, det er ærgerligt, at nogle af beboerne ikke deltager i fællesskabet – og at de så 'optager' plads for potentielle beboere, som gerne vil være deltagende. Samtidig mener hun ikke, at der kan opstilles regler for, hvordan og hvor meget man skal deltage:

"(...) jeg synes det er helt fint og melde pas for en periode hvis man har brug for det (...) det er fint at nogen laver rigtig meget og nogen laver knap så meget, fordi det skal heller ikke være sådan, at fordi jeg laver rigtig meget, så skal alle lave rigtig meget (...) lige nu laver jeg rigtig meget synes jeg selv, men andre perioder har jeg ikke lavet så meget (...) men det der med at der er nogen der simpelthen ingenting, eller meget lidt bidrager med, det synes jeg egentlig ikke er helt i orden, men det er meget svært at snakke om (...) jeg er egentlig ikke interesseret i at vi skal have firkantede standarder for hvad man skal levere, jeg bliver bare irriteret når folk ikke gør det de kan" (Sarah, bilag 14).

Sarah forklarer samtidig, at det kræver et stort engagement at bo i bofællesskabet på Munksøgård, og i perioder kan det være svært at have tid og overskud til det, hvis der er andre ting i dagligdagen, som fylder meget: "(...) det er en stor del af ens liv at bo her, man har mange forpligtelser og sociale relationer, altså så man bruger bare meget tid på at bo her, og på det tidspunkt hvor vi [Sarah og hendes tidligere kæreste] flyttede væk, der havde jeg egentlig fået nok af det, der var rigtig mange aftenmøder i den anden bogruppe, jeg boede i, der var bogruppemøde hver 3. uge (...) jeg syntes ikke jeg kunne være en del af det, jeg havde for mange andre ting i mit liv, og så kunne jeg ikke lide at være her, så følte jeg mig udenfor fællesskabet, ikke fordi der var nogen der holdt mig ude, jeg syntes bare, så var jeg ikke en del af det" (Sarah, bilag 14)

For at være en del af fællesskabet skal man også give meget af sig selv og sin tid, og Sarah forklarer, at det i perioder har været for meget for hende, fordi der var andet i hendes liv, som fyldte meget.

Ligesom Sarah, synes Rikke også det kan være irriterende, at det ikke er alle beboerne, som reelt deltager i fællesskabet i hverdagen. Hun mener, det er vigtigt, at man har lyst til at være en del af fællesskabet, når man bor i bofællesskab, ellers kan det nemt falde fra hinanden. Hun synes også, det er ærgerligt, at boliger 'er optaget' af beboere, som ikke rigtig

er engageret i fællesskabet længere. Det er vigtigt for bofællesskabets eksistens, at beboerne er engagerede i fællesskabet og deltager i det fælles hverdagsliv:

"(...) jeg kan godt blive lidt irriteret over, at der er nogen der er så lidt 'fælles-mindede' og alligevel bor her, men man kan sige, fordi det er så stort så kan det godt bære det alligevel...fordi jeg synes egentlig at hvis man er kommet dertil i sit liv hvor man tænker; nu gider vi ikke det mere, nu vil vi bare have vores eget hus og gå og passe os selv, og nu er vi blevet for gamle og sådan noget, jamen så skulle man måske kigge sig om efter et andet sted at bo, fordi det er ikke det der er meningen med at bo her, og så give nogen andre chancen" (Rikke, bilag 12).

Rikke antyder samtidig, at det har en betydning, hvilken størrelse bofællesskabet har, altså hvor mange boliger og hvor mange beboere, der er passende for, at det kan fungere. Bofællesskabet må have en vis størrelse for, at det kan fungere, uden at alle er lige engagerede hele tiden. Det er samtidig en balance, hvor bofællesskabet heller ikke kan være alt for stort, hvis beboerne skal opnå et socialt naboskab med hinanden.

Homogenitet og heterogenitet

At bo i bofællesskabet kræver altså både et praktisk og socialt engagement i fællesskabet, som det er blevet påpeget gennem analysen. Ligesom bofællesskabets størrelse har en betydning, kan det også have en betydning, hvem der bor der; altså hvem beboerne er, og hvorvidt de deler eksempelvis værdier og livssituation. Grænserne for fællesskabet kan således også handle om homogenitet og heterogenitet blandt beboerne.

Mette og Uffe er meget kede af, at der indenfor den sidste tid er tre børnefamilier, som er fraflyttet bofællesskabet (pga. ydre omstændigheder). De føler sig efterhånden som "the odd ones out" som børnefamilie. De fortæller, at de oplever et 'clash' mellem børnefamilier og ikke-børnefamilier; for eksempel oplever de ofte ved fællesspisningen at andre beboere ikke 'gider' sidde sammen med dem, fordi børnene er der, og de vil gerne have mere ro under spisningen. De fortæller desuden, at bordopsætningen ikke rigtig længere passer til familiestørrelserne; de otte pladser omkring bordet fungerede fint, da man startede bofællesskabet, fordi mange familier bestod af to voksne og to børn, men i dag er der flere familier, som dem selv, med tre børn. Så passer det ikke med siddepladserne, hvis man eksempelvis er to familier, som gerne vil sidde sammen (Mette & Uffe, bilag 10).

I Tinggården har Jette et lidt andet perspektiv på bofællesskabets homogenitet versus heterogenitet. Tinggården er et bofællesskab bestående af almennyttige boliger, hvilket også betyder, at Køge Kommune har anvisningsret til en del af boligerne. Det har givet store udfordringer for fællesskabet, blandt andet fordi det ikke er alle beboerne, der flytter ind, som har en interesse i at bo i et fællesskab. Jette mener dog også, at det er positivt, at der på den måde bliver en større heterogenitet i det store bofællesskab:

"(...) hvis man skal vende den 180 grader og gøre det positivt, så kan man sige, at det er jo også det der gør at mangfoldigheden er her, fordi til at starte med, da det her blev bygget (...) folk var pissehamrende frelste (...) men altså vi er blevet mere mangfoldige end vi var dengang, dengang der var der lærere, gymnasielærere og skolelærere ligesom os og pædagoger, og så kunne der en enkelt gang imellem komme en eller anden afstikker af en arbejder, altså det var dengang man talte sådan, og det synes jeg på en eller anden måde det er mere befriende, at vi er blevet mere mangfoldige" (Jette & Jørgen, bilag 8).

Delkonklusion

I min (empiriske) analyse af fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaber er det blevet klart, at det der står centralt i empirien er de praktiske og de sociale fællesskaber, som konstituerer hinanden på forskellige måder. Fællesskabet finder forskellige udtryk og bliver for eksempel af Sarah sammenlignet med en arbejdsplads, netop som et billede på det integrerede funktionelle og sociale fællesskab, hvor de sociale relationer vokser ud af en fælles daglig praksis. Fællesspisningen bliver desuden fremhævet som det helt centrale og konstituerende element i bofællesskaberne, hvilket ligeledes kan begrundes med, at den fungerer dels som 'et mødested' i hverdagen, og dels fordi den er et eksempel på, hvordan funktionelle og sociale elementer i hverdagen er sammenkoblede.

Det sociale fællesskab er det, som informanterne betegner, som det vigtigste i forhold til at bo i et bofællesskab. Det er det, som er grunden til, at de bor der. For Tatjana handler det om et 'naturligt' socialt fællesskab, som udspringer af, at beboerne deler en hverdag; det sociale naboskab. Flere af informanterne påpeger, at bofællesskabet fungerer som en udvidet familie, igennem de tætte sociale relationer, som opstår både blandt børn og voksne, og som dermed skaber et tilbud om et alternativt socialt fællesskab, set i forhold til det i kernefamilien. For Rikke handler det om at være omgivet af et netværk af mennesker, som hun kan spørge om hjælp, gå i biografen med eller få en uformel sludder med. Det handler for hende meget om 'voksenkontakt', da hun er alenemor, og hendes teenagesøn ikke er ret meget hjemme. For Jette handler det i høj grad om at føle sig tryk i et fællesskab med andre, hvor hun ved, at der altid er hjælp at hente.

Sarah påpeger, at børnene ligeledes har et specielt fællesskab, fordi de mødes til blandt andet fællesspisningen, og fordi det bliver påvirket, af det fællesskab som de oplever, de voksne har. I denne forbindelse er omgivelserne, altså planlægningen af boligområdet også vigtig. I bofællesskaberne er de fysiske rammer designet, så de skaber både trygge uderum i overskuelige størrelser og mødesteder for beboerne. Husene er for eksempel samlet i

grupper, så det bliver overskueligt, hvor man hører til. Udearealerne fungerer som fællesarealer og tilhører dermed alle beboerne. På den måde kan børnene færdes, hvor de har lyst. Husene, i de tre bofællesskaber jeg har besøgt, er designet som rækkehusbebyggelser i 1-2 etager og således, at de åbner sig op mod fællesarealerne med store vinduespartier. Afstandene mellem boligerne er korte, og de ligger med front mod hinanden, så der er en tæt interaktion mellem boligerne og fra boligerne til gangarealerne. Dette skaber gode kontaktflader beboerne imellem, og designet er således vigtigt for at konstituere fællesskabet. Samtidig kan det dog også være udfordrende for privatlivet, at der er så meget interaktion mellem boligerne – det kan være svært at opretholde privathed. Dette antyder således en af grænserne for fællesskabet; balancen mellem behovet for fællesskab og behovet for privathed. Begge dele er vigtigt for informanterne i de tre bofællesskaber. I det følgende kapitel vil jeg diskutere udkommet af den empiriske analyse i lys af de præsenterede teoretiske perspektiver.

7.0 TEORETISK DISKUSSION

Bofællesskaberne som steder, hjem og fællesskaber

Min analyse i det ovenstående kapitel er, som nævnt, en analyse af de empiriske erfaringer med at bo i bofællesskab, som jeg har indsamlet. Jeg vil i dette kapitel forholde de centrale temaer fra empirien til de teoretiske perspektiver, som jeg tidligere har præsenteret. De teoretiske perspektiver, som vil blive inddraget, handler overordnet om hvordan steder, hjem og fællesskaber produceres og om hverdagsliv.

Med Doreen Masseys perspektiv på stedsforståelse, hvordan vi oplever og tilskriver steder mening, er en indledende pointe, at de tre bofællesskaber som jeg har undersøgt i dette speciale, produceres igennem mine informanternes fortællinger. Det er deres specifikke forståelse af bofællesskaberne som steder, og som hjem, der giver mening til min analyse af erfaringer med fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaber.

Masseys pointe er netop, at steder konstrueres som en social produktion; igennem den mening der opstår i mødet mellem sociale relationer og steders fysiske materialitet. I informanternes fortællinger bliver det tydeligt, at bofællesskaberne som steder, eller som hjem, skabes igennem både de sociale relationer beboerne imellem og samtidig beboernes relationer til de fysiske omgivelser og de tids-rumlige rammer for hverdagslivet. Bofællesskaberne som steder kan altså anskues som sociale processer. Samtidig kan bofællesskaberne som steder ikke ses som afgrænsede fikserede enheder, idet sociale relationer (som strækker sig over tid og rum) sammenkæder steder, hvilket betyder, at de også formes af og gennem forbindelsen til andre steder. I min empiriske analyse kommer dette for eksempel til udtryk ved, at bofællesskaberne i informanternes fortællinger kontrasteres til andre steder, hvor de har boet eller forestiller sig at bo. Dette handler blandt andet om kontrasten til at bo i et lejlighedskompleks i byen, hvor nogle af informanterne har oplevet sig fremmedgjort i forhold til deres naboer eller om at bo i et hus på en villavej, hvor man i højere grad er fysisk afskærmet fra sine naboer og ikke oplever det samme sociale naboskab i form af tryghed og sammenhold.

Kontrasteringerne til storbyen, som fremkommer i mine informanternes fortællinger, vidner om den fremmedgørelse i storbyen, storbyens ambivalens, som Bauman teoretiserer over. Denne ambivalens handler om dilemmaet mellem intimitet og anonymitet i byen; om hele tiden at være omgivet af mennesker i et mangfoldigt byrum, men ikke mennesker man har nære relationer til, eller mennesker man selv vælger at knytte relationer til og føler sig tryk ved. Storbyen tilbyder således, ifølge Bauman, friheden i blandt andet anonymiteten, men heri ligger samtidig tabet af fællesskabet; hermed kan savnet efter det mere intime

fællesskab med ligesindede, eller mennesker man selv vælger og føler sig tryk ved, opstå. Informanterne udtrykker netop, at de har savnet et intimt fællesskab med de mennesker, der omgav dem i byen – eller forestiller sig, at de ville savne det nære fællesskab med andre beboere, hvis de ikke boede i bofællesskabet.

Den oplevede fremmedgørelse i byen kontrasteres til det sociale fællesskab, som informanterne oplever i hverdagen i bofællesskaberne. Stedet bliver dermed også formet igennem en relation til informanternes hverdagspraksis – sted er ikke bare en ramme om hverdagslivet, men en integreret del af den hverdagslige praksis, som Massey påpeger. Informanternes opfattelse, af det sted de bor, konstitueres blandt andre ting af de hverdagsrutiner, som danner en ordnende ramme om hverdagslivet i bofællesskabet. For informanterne giver det for eksempel mening til deres hverdagsliv, at der er et praktisk og socialt fællesskab omkring fællesspisningen, eller at det private rum eller areal omkring boligen kun udgør en lille del af deres bolig, og de dermed ikke har en stor privat have, som de selv skal holde. Endvidere påpeges det i informanternes fortællinger, at de nære sociale relationer i bofællesskabet – det sociale naboskab – er en central del af deres hverdagsliv, og at de sociale relationer således er vigtige i forhold til, hvordan de forstår bofællesskabet som et sted og som deres hjem.

Hverdagslivet og den udvidede familie

Bella Marckmann pointerer, at netop hverdagslivet og hverdagspraksissen er væsentlig for at forstå intentionelle fællesskaber som bofællesskaber. Sargisson & Sargent påpeger, at der i de intentionelle fællesskaber, og dermed i bofællesskabstanken, ligger en intention om at udvide strukturerne for familie- og hverdagsliv. Den udvidede familie italesættes på forskellige måder af informanterne. Det handler om de sociale relationer til de andre beboere, som opstår i bofællesskaberne, og i informanternes fortællinger er det 'voksenkontakten' i det daglige, som er vigtig. Der bliver også lagt vægt på det fællesskab, som eksisterer mellem børnene i bofællesskaberne, og som flere af informanterne betegner som en 'udvidet søskendeflok'. Det handler desuden om trygheden i de nære relationer og bevidstheden om, at der altid er hjælp at hente hos de andre beboere. Nogle af informanterne fortæller ligeledes, at de synes, det giver en tryk opvækst for deres børn, at de kender de andre beboere, og forældrene er trykke ved at lade dem løbe rundt og lege, fordi der altid er nogen til at holde et øje på børnene.

I forhold til familien som et fællesskab, de rutiner og den hverdagspraksis som konstituerer en familie, betyder for eksempel fællesspisningen i bofællesskabet også meget, som en

udvidet struktur for den daglige familiepraksis. Mary Douglas beskriver 'hjem' som et fællesskab, der indebærer en ordnende ramme for medlemmerne. Ifølge Douglas skabes hjem gennem det mønster af rutiner, som hverdagspraksissen i hjemmet udgør. I bofællesskaberne rækker denne hverdagspraksis ud over den enkelte familie, eller husholdning, idet der er et element af fælles husholdning eller en fælles hverdagspraksis, særligt i form af fællesspisningen. Bofællesskabernes fælles rutiner skaber dermed bofællesskabet som hjem for dets beboere. Hjemmets rutiner og regelmæssighed kan, ifølge Douglas, både virke støttende og begrænsende for det enkelte medlem af fællesskabet.

Mine informanter udtrykker, at hverdagspraksissen i bofællesskabet på mange måder letter deres hverdag, særligt fællesspisningen som betyder, at der ikke skal laves mad hver eneste dag i hver enkelt husholdning, ligesom den tilbyder et socialt 'mødested' i hverdagen, som rækker ud over det sociale fællesskab i den enkelte familie. Det sociale naboskab udgør desuden en fællesskabsfølelse, som betyder, at beboerne bruger hinanden, hvis de har brug for hjælp til noget, ligesom det betyder, at børnene kan løbe frit og trygt rundt i hele området.

Samtidig udtrykker informanterne dog også nogle begrænsninger, som blandt andet handler om den tid og det engagement, som man skal ligge i organiseringen og driften af fællesskabet. Fællesskabet kan altså også af og til virke begrænsende for beboernes personlige frihed, som de giver udtryk for i analysens sidste afsnit. Begrænsningen, som Douglas kalder 'hjemmets tyranni', ligger blandt andet i den orden, som fællesskabets struktur i 'det udvidede hjem' indeholder. For at være en del af fællesskabet må man også deltage i de fælles pligter, sociale arrangementer og på beboermøderne. Heri ligger en af udfordringerne for at opretholde fællesskabet; som informanterne fortæller, bliver fællesskabet udfordret, når beboere trækker sig mere tilbage til privaten og/eller udebliver fra pligter og sociale arrangementer. Fællesskabet i bofællesskaberne balancerer således hele tiden på en grænse mellem det private og det fælles.

Det alternative hverdagsliv

Det fremgår af min analyse, at fællesskabet i bofællesskaberne, ligesom rum og sted, produceres i en dialektik mellem fysisk materialitet og sociale relationer. Det er altså både bofællesskabets materielle struktur, i form af designet, hverdagslivets praksis, i form af pligter og rutiner, og sociale relationer, i form af det sociale naboskab som konstituerer (bo)fællesskaberne.

Med reference til Lefebvres begrebslige triade og de tre momenter; rumlig praksis, rummets repræsentationer og repræsentationernes rum, har jeg i min analyse sat fokus på

repræsentationernes rum, eller det levede rum. Det er igennem hverdagslivets rumlighed, at de praktiske og sociale fællesskaber i bofællesskaberne skabes. Jeg har altså sat fokus på de erfaringer, som findes i beboernes eget rum, bofællesskabet.

Det levede rum produceres gennem brugernes, eller beboernes, tilegnelse og modificering af omgivelserne og kan både producere og reproducere rummet igennem denne tilegnelse (Hansen & Simonsen 2004). Det levede rum indeholder altså både muligheden for at reproducere rummet, igennem en tilegnelse af dominerende strukturer, eksempelvis for hvordan vi bor, og hvordan hverdagslivet leves, og muligheden for en modificering af disse strukturer igennem en gentilegnelse af hverdagslivets rum med alternative hverdagslivspraksisser (Hansen & Simonsen 2004). Hverdagslivet i bofællesskaberne kan i en vis udstrækning ses som en gentilegnelse af det levede rum som et alternativt rum (Lefebvre 1991, 166), hvor organiseringen af hverdagslivet giver andre muligheder for bolig- og familieliv end livet i et enfamiliehus eller i en almindelig lejlighed.

Igennem beboernes gentilegnelse af det levede rum i bofællesskaberne modificeres de hverdagslige rutiner i en vis grad, idet hverdagslivet i bofællesskaberne giver mulighed for at udføre den daglige praksis i fællesskab. Dette betyder, ifølge informanterne at deres dagligdag bliver lettere, blandt andet fordi de ikke skal købe ind og lave mad hver dag, fordi der altid er nogen til at holde et øje på børnene, og fordi de ikke er alene om at holde hele deres (udendørs) boligareal.

Som det blev fortalt af Tatjana kræver det en tilvænning, eller en ændring af familiens daglige rutiner at indgå i bofællesskabets praksis. På den måde kan man sige at det 'hverdaglige', den hverdagslige praksis som tages for givet, suspenderes og udsættes for refleksion i forhold til bofællesskabets hverdagslige praksis (Koefoed 2006). Samtidig giver hverdagslivet i bofællesskaberne mulighed for et socialt fællesskab i det daglige, som kan være et alternativ til fællesskabet i kernefamilien – både for de informanter, der lever i en sådan, og for de informanter der bor alene eller alene med deres børn. På denne måde skabes i bofællesskabernes praksis også nogle 'fordrejninger' (Lefebvre 1991, 167) i forhold til de normer, som almindeligvis findes for hverdagslivet i samfundet; normer som idealiserer livet i kernefamilien og enfamilieboligen. Dette alternative, og transformative potentiale, i bofællesskaberne vil jeg vende tilbage til i den efterfølgende perspektiverende diskussion.

Blunt & Dowling påpeger ligeledes, at bofællesskabet kan tilbyde en alternativ forestilling dels om familielivet og dels om boligen som et hjem; det udvidede hjem, hvor hjemmet rækker ud over den enkelte private bolig og ligeledes består af beboernes udendørs og indendørs fælles rum. Med bofællesskaberne sættes fokus på naboskab og fællesskab, og der skabes specifikke, alternative, hverdagsrutiner, hvormed bofællesskabet som hjem

'gøres'. Samtidig er netop trygheden og det sociale liv, som bofællesskaberne kan tilbyde, med til at konstituere bofællesskabet som hjem.

Jeg vil i næste kapitel diskutere, dels hvordan erfaringerne fra det levede rum i bofællesskaberne kan være vigtige for (bolig)planlægningen og dels hvilket transformativt potentiale, der ligger i hverdagslivet og det levede rum.

8.0 PERSPEKTIVERENDE DISKUSSION

Planlægning for forskellighed og fællesskab

I denne sidste perspektiverende diskussion vil jeg diskutere analysens perspektiver i forhold til planlægningspraksis og den almene boligsektor. Det handler således om, hvordan bofællesskaber produceres, og hvordan de kan være relevante i planlægningen. Det handler desuden om, hvilken relevans de indsamlede hverdagslivserfaringer, med at bo i bofællesskab, kan have i boligplanlægningen; om det 'transformative' potentiale som hverdagslivet kan indeholde, og den værdi der kan ligge i individuelle fortællinger.

Hverdagslivets transformative potentiale

I et forord til et uddrag af Lefebvres "Critique of Everyday Life" (1991) påpeger Ben Highmore (2002), at Lefebvres perspektiv på hverdagslivet indeholder et kritisk og transformativt potentiale. Lefebvres perspektiv på hverdagslivet handler dermed ikke kun om at finde frem til et analytisk perspektiv på moderne hverdagsliv, men også om (potentielle) kritiske praksisser som findes i hverdagslivet (Highmore 2002, 225). Med dette menes, at der i hverdagslivet findes et potentiale for kritisk praksis og emancipation; vi kan for eksempel 'suspendere' de rutinemæssige hverdagspraksisser og skabe nye (Koefoed 2006).

Dette potentiale kan forstås som en del af den rumlige produktion, jf. Lefebvres begrebslige triade, i det *levede rum* eller *repræsentationernes rum*. Der kan altså for eksempel være tale om emancipation fra samfundets overordnede diskurser, normer og idealer; *rummets repræsentationer*. I forhold til Lefebvres forståelse af den rumlige produktion handler dette om den (gen)tilegnelse af rummet, der foregår igennem det levede rum; det handler om de små fordrejninger, som kan opstå i det levede rum i beboernes tilegnelse eller gentilegnelse af rum. Som jeg påpegede i det foregående afsnit, sker der nogle fordrejninger i den tilgang til hverdagslivspraksis, som findes i de bofællesskaber, jeg har undersøgt. Bofællesskabet kan angive et alternativ til de kropsligt inkorporerede hverdagslige praksisser, som de angives af samfundets normer. I bofællesskabet suspenderes nogle af disse praksisser og nye skabes, idet de daglige rutiner, i en vis grad, udføres i fællesskab i stedet for at blive udført i hver enkelt husholdning. I bofællesskaberne udvides, eller forskydes, de daglige rutiner fra at blive udført i hver enkelt familie til at udføres i fællesskab.

Denne udvidede hverdagslivspraksis, mener jeg kan antyde et transformativt potentiale i forhold til at nytænke dels vores hverdagslivspraksis og dels vores både at bo på. Som det

fremgår af min analyse, opfatter informanterne det som et plus i deres hverdagsliv, at de dels deler de praktiske opgaver med de andre beboere, og dels at de oplever en høj grad af socialt naboskab.

Bofællesskaberne kan dog ikke som sådan karakteriseres som et 'mod-rum' i Lefebvres terminologi (Hansen & Simonsen 2004) eller som en kritisk utopi i et samfundsmæssigt perspektiv; der gøres ikke op med hverdagslivets rutiner eller rammerne for familien i en radikal grad, idet bofællesskaberne ikke eksisterer i opposition til det omgivende samfund men netop indenfor dets rammer. Bofællesskaberne indebærer ikke en udøvet kritik af samfundsmæssige normer, men de tilbyder nogle alternative rammer for hverdags- og familielivet, og herigennem kan der ses nogle 'fordrejninger' af hverdagslivets rutiner, idet rammerne udvides fra kernefamilien og enfamilieboligen til bofællesskabet.

Samtidig reproducerer bofællesskabernes beboere dog også familiens strukturer, blandt andet i det private familieliv som fortsat eksisterer i bofællesskaberne, og i familiens hverdagsmæssige struktur som udvides til fællesskabet, eksempelvis i form af de fastlagte fællesspisninger. Dermed kan bofællesskaberne ligeså vel som kernefamilien udgøre et 'hjemmets tyranni', som Mary Douglas betegner hjemmets begrænsende rammer. Dette skal ikke opfattes som en 'negativ' dimension ved bofællesskabernes praksis, men som et perspektiv på den dobbelthed der også eksisterer i hverdagslivet i bofællesskaberne, idet det både reproducerer hverdagslivsrutiner og skaber muligheder for forandringer i beboernes hverdagsliv.

Det interessante i forhold til specialets problemstilling er 'fordrejningerne', eller muligheden for forandring, som antyder et kritisk og transformativt potentiale i hverdagslivet, der kan være interessant at medtænke i planlægningspraksis. Den alternative tilgang til at bo og til hverdagslivspraksis i bofællesskaberne, og mine informanters erfaringer, kan således fungere som inspirationskilde til at gentænke vores boligidealer og normer for boligplanlægningen.

Som det fremgår hos blandt andre Bella Marckmann, kan intentionelle fællesskaber, som bofællesskaber, anses som eksemplariske alternativer til det gængse hverdagsliv – vores måde at leve og bo på – som leves i den vestlige verden. Som det fremgår af min analyse, er informanternes tilgang til at bo i bofællesskab i højere grad pragmatisk end idealistisk; det handler for dem mere om en struktur, som de synes giver mening i deres hverdagsliv, med socialt fællesskab og en lettere hverdagspraksis, end om at opnå det ideelle bo-samfund eller om at være i opposition til det omgivende. Således er det igennem (det alternative) hverdagsliv, det vil sige praksis, i bofællesskaberne, at der skabes og opnås alternative bo- og leveformer, ud fra beboernes ønsker om et bedre hverdagsliv.

Det balancerede fællesskab

Med Baumans sociologiske blik på fællesskabet sættes dets kvaliteter og udfordringer på spidsen. Bauman mener, at det 'balancerede' fællesskab – et fællesskab som både tilbyder tryghed og individuel frihed – er en utopi. Han fremstiller altså fællesskabet som udelukkende eksisterende i et skisma mellem frihed og sikkerhed; det har nemlig altid en pris at deltage i fællesskabet.

Mine informanter giver udtryk for, at man både tager og giver, når man bor i bofællesskab. For eksempel bliver det fortalt, at fællesspisningsordningen giver ekstra tid i det daglige, idet der ikke skal købes ind og laves mad hver eneste dag, men til gengæld bruges der ekstra tid på madlavning den ene gang om måneden, hvor man har 'mad-tjansen'. Flere af informanterne påpeger, hvor vigtigt det er, at alle (de fleste) beboere deltager i fællesspisningen og andre fælles, både sociale og praktiske, aktiviteter, og at man overholder de forskellige pligter, der er fordelt mellem beboerne, for at fællesskabet kan opretholdes. Som nævnt i det sidste analyseafsnit udfordres fællesskabet netop, når nogle beboere trækker sig tilbage til privaten og ikke deltager i de fælles pligter og rutiner.

Nogle af informanterne giver udtryk for, at det sociale naboskab indimellem kan blive lidt for meget; at de ikke altid bare kan være 'i fred', hvis de har brug for det. Samtidig understreger blandt andet Jørgen og Jette dog også, at det er en del af at bo i bofællesskab, og bestemt ikke noget de ville undvære; det de får ud af at bo i bofællesskab opvejer de gange, hvor de føler, de har for lidt privatliv. Blandt andre Sarah påpeger, hvor vigtigt hun synes, det er, at hun kan vælge mellem at være social og at være privat. For hende er det sociale fællesskab, især omkring fællesspisningen, helt centralt, men samtidig er hun også glad for, at hun kan gå ind til sig selv, hvor hun ikke behøver at være social. Man kan sige, at bofællesskaberne udgør en form for hybrid mellem hjemmet, som anses for at være et helt privat sted, og fællesskabet; bofællesskaberne eksisterer på en fin balance mellem det fælles og det private. Dermed kan bofællesskaberne måske netop tilbyde et fællesskab mellem sikkerhed og frihed – eller en pragmatisk balance mellem fællesskab og individualitet. Informanterne betonede både den tryghed, det giver at være omgivet af naboer, som de har et nært fællesskab med og muligheden for at være helt private i deres bolig.

Bauman skriver om fællesskabet som uopnåeligt og romantiseret; det fællesskab, der produceres igennem bofællesskabernes hverdagsliv, er i højere grad et pragmatisk fællesskab, som konstitueres af beboernes fælles hverdagsliv og både indebærer tryghed og individuel frihed, men som også løbende udfordres af beboernes individuelle praksisser.

De tre bofællesskaber kan anses for at være relativt homogene, når det kommer til beboerne. Sarah beskriver blandt andet fællesskabet i bofællesskabet ud fra, at det opstår omkring fælles værdier, som beboerne deler, netop fordi de har valgt at bo i bofællesskab; det at beboerne har de samme værdier, idet de har valgt at bo i bofællesskab, er i høj grad med til at konstituere fællesskabet. Som det bliver berørt i analysens sidste afsnit, har det en betydning for beboerne, hvorvidt de deler for eksempel værdier og livssituation. Mette og Uffe mener, at boligerne i Trudeslund generelt er for dyre, og at dette udelukker nogle fra at flytte dertil, bl.a. mener de, at det ofte vil være for dyrt for førstegangskøbere (Mette & Uffe, bilag). De er, som nævnt i analysen, kede af, at der ikke bor så mange børnefamilier i Trudeslund i øjeblikket; de er kommet til at føle sig som "the odd ones out" i bofællesskabet, som børnefamilie med mindre børn (Mette & Uffe, bilag).

I sin undersøgelse af tilflytteres begrundelser for at vælge bofællesskabet som boform²⁷, finder Birgitte Mazanti ligeledes frem til, at en af de primære grunde til at flytte i bofællesskab er forventningen om et fællesskab med naboerne: "The very fact that the founding visions of Absalons Have are built upon an idea of a shared community gives the families a guarantee for fellowship with their future neighbours" (Mazanti 2007, 64).

Det handler altså om, at fællesskabet er 'indskrevet' i rammen for bofællesskabet og ligeledes, at man forventer at opnå et fællesskab, fordi de andre beboere har den samme tilgang til at bo der. Denne 'garanti' for såvel et praktisk som et socialt fællesskab ligger Mazantis respondenter stor vægt på, ligesom mine informanter udtrykker. Dette ses i forhold til et valg om en anden bolig, hvor de ikke har eller ikke forventer at kunne få den samme grad af dagligdags fællesskab. Mazanti pointerer, at det i høj grad også handler om et forventet fællesskab med ligesindede:

"An environment where a proper family life can take place may be characterized as a place where people have a sense of community, good and fulfilling social relations, and most importantly, where people share the same values and norms concerning how family life is to be lived" (Mazanti 2007, 63).

Mazantis undersøgelse er udført med tilflyttere til et bofællesskab bestående af ejerboliger. Det kan ligeledes diskuteres, hvor stor diversitet der er blandt beboerne i de bofællesskaber, jeg har undersøgt, i forhold til blandt andet alder, uddannelse, job og etnicitet. I analysens sidste afsnit fortæller Jette dog, hvordan der er en større heterogenitet i blandt Tinggårdens beboere i dag, end da det blev bygget. Det ser Jette som et positivt bidrag, hun mener, det er befriende, at bofællesskabet er blevet mere 'mangfoldigt'. Tinggården består af almennyttige boliger og vilkårene for bofællesskabet adskiller sig

²⁷ Mazanti har udført en undersøgelse med informanter, som var kommende tilflyttere til et nybygget bofællesskab med ejerboliger i Trekroner (Mazanti 2007).

således fra eksempelvis Trudeslund, som består af ejerboliger. Som jeg vil diskutere i det følgende, kan den almene sektor netop tilbyde boliger til et bredt udsnit af befolkningen, hvilket måske giver mulighed for at skabe større diversitet blandt beboerne end i bofællesskaber med ejerboliger. Samtidig er et væsentligt perspektiv, at beboerne måske netop søger fællesskaber med ligesindede.

Planlægning og det levede rum

Med specialet har jeg ønsket at sætte fokus på de erfaringer med hverdagsliv og fælleskab, der findes i bofællesskaber; erfaringerne i det levede rum. I Lefebvres triade findes planlægningen derimod i *rummets repræsentationer*; dette moment udgøres blandt andet af de begrebsliggørelser, som planlæggere og arkitekter tillægger rummet. Repræsentationernes rum handler således om blandt andet planlægningsdiskurser. Sandercock mener ligeledes, at der i planlægningens rammer er inkorporeret dominerende værdier og normer, og at planlægningspraksis dermed som oftest gengiver majoritetens normer. Det kan eksempelvis også være i forhold til normer og idealer for 'den gode bolig' og 'det gode familieliv'.

For at imødekomme dette må der, ifølge Sandercock, indføres dialogiske tilgange i planlægningen, som sætter fokus på de følelsesmæssige og kropslige erfaringer. Sandercock adresserer endvidere, hvordan de levede erfaringer kan inddrages som et planlægningsværktøj igennem individuelle fortællinger. Med erfaringerne fra det levede liv kan der sættes spørgsmålstejn ved de dominerende diskurser i blandt andet boligplanlægningen; i informanternes fortællinger om deres erfaringer med at bo i bofællesskab ligger positive værdier i forhold til familieliv, hverdagsliv og socialt liv, som anses for at være i en kontrast til de gængse boligformer. Erfaringerne angiver således et kritisk perspektiv på gængse normer for boligplanlægning og boligbyggeri. Sandercock mener altså, det er nødvendigt at give plads til 'det hele menneske' i planlægningen, ved at inddrage de levede erfaringer. Der ligger i disse erfaringer, i det levede liv, en væsentlig mening for planlægningen. Fortællingerne kan bruges til at forstå de forestillede rum, som repræsenterer byens liv; beboeres og brugeres fortællinger konstituerer ifølge Sandercock den bymæssige virkelighed – her set i forhold til boligliv. Fortællingerne kan således siges at udgøre repræsentationer af rum.

I de erfaringer, som fremkommer i mine informanternes fortællinger, ligger både positive erfaringer med fællesskab og hverdagsliv, som det udspiller sig i bofællesskaber, og også kontrasteringer til andre boformer. Det er heri der kan findes et kritisk potentiale. For

informanterne giver det mening at dele hverdagslivets rutiner og være en del af et socialt naboskab i bofællesskaberne. Det fremgår i analysen, blandt andet hvordan hverdagslivet gøres lettere ved, at man i bofællesskaberne udfører hverdagsrutiner i fællesskab. Det giver mere tid i hverdagen, mener flere af informanterne.

Mine informanter repræsenterer forskellige familieformer, og det bliver igennem fortællingerne klart, at bofællesskaberne tilbyder mening i hverdagslivet for både enlige, enlige forældre og kernefamilier. Min undersøgelse er kvalitativ, og der kan således ikke generaliseres over informanternes erfaringer. Men som Sandercock påpeger, ligger der også stor værdi i den enkeltes fortælling. Fortællingerne kan være med til at give en forståelse for de forestillede rum, som udgør informanternes – og ligeledes andre familiers – bolig- og familieliv. På trods af at der ikke som sådan kan generaliseres over de fremkomne erfaringer, kan disse antyde problemstillinger og løsninger på hverdagsliv og boligformer, som de opleves af den enkelte beboer. Ifølge Sandercock kan fortællinger både bidrage til forståelse og fungere som kritisk perspektiv, som inspiration eller forandringskatalysator. Jeg mener således, at mine informanters positive erfaringer med at bo i bofællesskab – og kontrasteringer til andre boformer – kan fungere dels som et kritisk perspektiv på normer for boligplanlægning, og dels som inspiration til at gentænke kollektive boformer. Informanterne kan ses som repræsentanter for en efterspørgsel på alternative boformer. Deri ligger også det transformative potentiale i de individuelle fortællinger om at bo i bofællesskab; et potentiale for at gentænke bofællesskaber i regi af den almene boligsektor.

Planlægning for forskellighed

Hverdagslivet i dag leves, som tidligere nævnt, i mange forskellige familiekonstruktioner; singler, alene-forældre, sammenbragte familier, regnbuefamilier og kernefamilier. Kernefamiliens fællesskab som ramme om vores hverdagsliv er dermed ikke længere den altovervejende norm for at bo og for at være familie.

I min empiriske analyse af fællesskab og hverdagsliv i bofællesskaber har jeg fundet frem til alternative perspektiver på, hvordan vores hverdagsliv og boligliv kan fungere. Informanternes fortællinger viser, at bofællesskaberne kan fungere som 'en udvidet familie' for både singler, enlige med børn og kernefamilier. For at imødekomme moderne familieliv og hverdagsliv kan den almene boligsektor med fordel lade sig inspirere af disse erfaringer og bruge dem aktivt i boligplanlægningen. Erfaringerne kan antyde andre måder at lave boligplanlægning på – en boligplanlægning med et øget mangfoldigt boligudbud. Som den sidste del af denne perspektiverende diskussion vil jeg diskutere, hvordan mine indsamlede

erfaringer med at bo i bofællesskab kan være relevante for den almene sektors boligplanlægning og planlægningens udfordringer i forhold til familie- og boligliv i dag.

Muligheder og barrierer

Som det fremgår af kapitel 2, har den almennyttige boligsektor dels et sigte mod at tilbyde boliger til et bredt udsnit af befolkningen og dels et sigte mod at tilbyde boliger, i samarbejde med kommunerne, til borgere, som har svært ved at finde en bolig på selvstændig vis. Som Katja Lindblad²⁸, udviklingschef i Boligkontoret Danmark, formulerer det: "Vi gør os overordnet to tanker i forhold til vores formålsparagraf; 1) vi skal huse de svageste, 2) vi skal bygge boliger i attraktive boligområder til alle, lige fra den studerende til børnefamilier, til den enlige mor, til forskellige familieformer" (Katja Lindblad, bilag).

I kapitel 2 præsenteres nogle af de juridiske og økonomiske rammer, som den almene sektor planlægger boliger indenfor; blandt andet er sektoren reguleret af det offentlige igennem tilskud, låneordninger samt aftaler med kommunerne om nybyggeri. Kommunerne udstikker således rammer for renovering og nybyggeri; hvor mange boliger der kan bygges og hvilken type, altså ungdoms-, senior- eller familieboliger. Størstedelen af boligerne i den almennyttige sektor er familieboliger, som er en bred kategori og i princippet huser alle familieformer fra enlige til sammenbragte familier og store børnefamilier, som tidligere nævnt. Mange af familieboligerne i sektoren er dog ikke ret store; som nævnt i kapitel 2 er ca. 60% af boligerne i sektoren (alle typer bolig) mellem 60 og 90m², og kun hver fjerde bolig er over 90 m². Jonas Cohen, områdechef i KAB, siger om boligerne:

"Der er en overvægt af små boliger, blandt andet bygget i 1950'erne, som er relativt svære at leje ud og som udlejes til studerende eller enlige. Mange steder [i kommunerne/boligområderne] vil man gerne have flere familier, og derfor er fokus på at bygge familieboliger. Familieboligerne kan maksimalt være på 110 m², dog større hvis det er renovering²⁹" (Jonas Cohen, bilag).

Både i kommunerne og i den almene sektor vil man altså gerne tiltrække familier til såvel eksisterende som nybyggede boligområder. Katja Lindblad påpeger ligeledes, at de mange små boliger er en udfordring – for eksempel i forhold til at give muligheder for at bo sammen på anden vis end i den lille kernefamilie: "Vores største udfordring er jo at vores boliger er små, i hvert fald nogen steder, i forhold til hvor mange man kan bo sammen" (Katja Lindblad, bilag).

²⁸ Katja Lindblad understreger, at hendes kommentarer er udtryk for personlige holdninger og ikke firmaets eller sektorens.

²⁹ Jonas Cohen pointerer dog, at det er en tommelfingerregel, og at kommunerne kan give, og giver, dispensation på dette.

Der findes eksempler på at den almene sektor har bygget kollektive boliger, både af ældre og nyere dato (se bl.a. appendix I). Det kan dog være udfordrende både økonomisk og administrativt, indenfor den almene sektors rammer, at bygge mere 'alternative' fællesskabsorienterede boliger: "Vi arbejder også med opgangsfællesskaber men man kan sige, at problemet er, at jo mere fællesareal vi har, jo mindre er budgettet til den enkelte bolig. Vores spændetrøje er økonomien. Administrativt er det også mere udfordrende at skulle finde en gruppe, som gerne vil bo sammen. Det er nemmere at leje enkeltboliger ud end at udleje boliger til en gruppe. Vi har seniorbofællesskaber, hvor de skal godkende nye beboere; det kræver mere administration" (Jonas Cohen, bilag).

Katja Lindblad peger også på økonomien som en begrænsende faktor for sektoren i forhold til at eksperimentere med boligtyper: "Når vi bygger boliger, er der økonomisk rigtig meget vi ikke kan gøre. Økonomi er i høj grad en barriere i sektoren. Vi har gode tanker om, hvad vi gerne vil bygge – og vi vil gerne bygge noget, der er så lækkert som muligt, blandt andet for at tiltrække bredt i befolkningen og for eksempel ressourcestærke familier. Derfor ender det ofte med at lejlighederne bliver lidt skrabede, for eksempel bygges der uden skillevægge, hårde hvidevarer osv., og så må beboerne selv komme med resten. Det er for eksempel også almenbolig+ konceptet".

Der kan altså antydes forskellige barrierer for at bygge mere alternative boformer. Jeg vil ikke gå mere ind i disse økonomiske og administrative barrierer, da min empiriindsamling ikke dækker området tilstrækkeligt. Jeg vil dog her afsluttende diskutere, hvorfor det kan være relevant for sektoren, alligevel, at medtage erfaringer fra bofællesskaber i en fremtidig boligplanlægning.

Et mangfoldigt boligudbud

I den almene boligsektor kan der, ud fra det ovenstående, siges at eksistere et skisma mellem ønsket om at tiltrække beboere bredt i befolkningen, og specifikt børnefamilier, og mulighederne for at bygge større boliger samt at eksperimentere med udformning af boligerne. Som tidligere nævnt har blandt andre KAB arbejdet med nye koncepter for boligbyggerier, som på forskellig vis forsøger at imødekomme denne problematik.

Den almene boligsektor har i sit grundlag et mål om at være en boligsektor for hele den danske befolkning, hvilket kan ses som et mangfoldigt sigte. Sektoren skal tilbyde gode og betalelige boliger til et bredt udsnit af befolkningen. Med de ændrede familiestrukturer har den almene sektor en udfordring med at tilbyde mere fleksible boliger til alle familieformer. De indsamlede erfaringer i dette speciale kan derfor være interessante at medtage i fremtidige renoveringer samt nybyggeri i sektoren, idet bofællesskabet i mine informanternes fortællinger tilbyder et alternativ til hverdagslivet i kernefamilien og enfamilieboligen. Informanternes erfaringer kan bidrage med alternative perspektiver, som kan være

interessante for den almene sektor – med et sigte om at tilbyde et mere mangfoldigt boligudbud.

Den almene sektor arbejder med langtidsplanlægning og udbyder samtidig boliger i en fleksibel form; lejeboliger. Den almene sektor har derfor mulighed for at udfylde et 'hul' i boliguddudet; i og med at den almene sektor bygger boliger, som er tilgængelige bredt i befolkningen, og at boliger fordeles gennem alment tilgængelige ventelister, kan sektoren eksempelvis udleje boliger i bofællesskaber til beboere fra forskellige samfundsgrupper, og dermed tilbyde mere heterogene bofællesskaber, end ejerbofællesskaberne, som ofte har høje huspriser. Idet sektorens boliger er lejeboliger, vil sådanne boliger også kunne tilbyde, at beboere kan 'afprøve' eller blot vælge at bo i bofællesskab for en periode af deres liv, hvor de synes, det giver mening i deres hverdagsliv. Den almene sektor har et mangfoldigt grundlag og ved at tænke i flere kollektive boliger, kan sektoren endvidere udføre en mere mangfoldig planlægning, ved netop at tilbyde en boligform, som kan være svær at opnå på andre måder; idet det kræver langtidsplanlægning og en større kapitalsum at oprette/bygge et bofællesskab, som for eksempel en privat ejer- eller andelsforening.

For den almene sektor kan det således være interessant at imødekomme ønsker om en mere fleksibel og kollektiv bolig. Den almene boligsektor kan med erfaringerne fra bofællesskaberne også (igen) gå forrest i boligplanlægningen ved at skabe socialt orienterede boliger, som en del af et mangfoldigt boligudbud, der imødekommer forskellige familietyper og forskellige indretninger af vores moderne hverdagsliv. Som Karin Krokfors skriver i *Built Environment*: "Co-housing developments can form a bypass lane that could challenge existing hierarchies of housing production within which, to a great extent, contractors and housebuilders are able to define the physical and social context of housing" (Krokfors 2012, 313).

Planlægning for fællesskab

Ud fra informanternes fortællinger om at bo i bofællesskab er der nogle ting, som fremtræder som særligt vigtige at have for øje i forhold til en planlægning af bofællesskaber. Et helt centralt element er, at bofællesskaberne, de tre jeg har undersøgt, bygger på balancer mellem privathed og fællesskab. Som det fremkommer i informanternes fortællinger er det vigtigt, at der både er fællesrum og -arealer, det vil sige fysiske rammer for at skabe 'mødesteder'. Samtidig er det væsentligt, at der er en mulighed for at opretholde privatheden i den enkelte bolig. Dette er en fin balance; eksempelvis har designet med store vinduespartier og åbne haver/terrasser dels en væsentlig funktion i forhold til at skabe og opretholde de sociale relationer og kan dels være udfordrende for følelsen af privatliv.

Bofællesskaberne kan dog anvise et eksempel på, hvordan der netop kan planlægges mellem dette skisma, en planlægning for både fællesskab og individualitet i boformen. Samtidig fremgår det af min analyse, at det har betydning for beboerne, hvorvidt de deler værdier og livssituation med andre beboere; det kan også antyde en fin balance mellem homogenitet og heterogenitet blandt beboerne. Der gives både udtryk for, at det er vigtigt at føle, at man deler værdisæt med de andre, og at det er vigtigt, at der er andre beboere, som befinder sig i samme livssituation. Samtidig gives der udtryk for, at sammensætningen af beboere helst ikke skal være alt for homogen.

Det er en vigtig pointe i specialet, at bofællesskaberne produceres i et dialektisk forhold mellem det fysiske design, de sociale relationer og de organisatoriske rammer, eller hverdagslivets struktur. Det er således ikke udelukkende i det fysiske design, der skal være mulighed for mødesteder, det er også i den hverdagslige praksis. Et centralt eksempel på dette er fællesspisningen, som udgør et 'mødested' i hverdagen og som både har betydning for det praktiske og det sociale fællesskab. Et bofællesskabs rammer handler således både om fysisk materialitet, sociale relationer og hverdagslivspraksis. Et (bo)fællesskab kan altså ikke skabes udelukkende ud fra planlægningsmæssige og arkitektoniske rammer, men opstår først i mødet mellem beboernes relationer, deres hverdagspraksis og det fysiske design. Fællesskabet er dermed noget, der praktiseres – produceres og reproduceres – igennem hverdagslivet.

9.0 KONKLUSION

Sociale og praktiske fællesskaber

Mit udgangspunkt for at skrive dette speciale har været en undren over boligidealer og -normer. Jeg har ønsket at undersøge alternative måder at bo på, hvilket bidrag disse alternative erfaringer kan give til (bolig)planlægningen og specifikt boligplanlægningen i den almennyttige sektor. Med dette, som et kritisk blik på boligplanlægningen, har jeg sat fokus på den levede erfaring i min indsamling af livsverdenserfaringer. Denne erfaringsindsamling har centreret sig omkring *fællesskab* og *hverdagsliv* i de udvalgte bofællesskaber. Det er altså mine informanternes erfaringer med at bo i bofællesskaberne, som står centralt i dette speciale. Specialets hensigt har endvidere været at sætte fokus på, hvordan de indsamlede livsverdenserfaringer kan bruges i planlægningen og inspirere til et mere mangfoldigt boligudbud i den almene boligsektor; altså hvordan den almene boligsektor kan bruge erfaringerne.

Fællesskab og hverdagsliv

I mine informanternes fortællinger fremkommer metaforer og kontrasteringer til forklaring af fællesskabet; det bliver sammenlignet med en arbejdsplads og omtales som et 'natuligt' socialt fællesskab og som en 'udvidet familie'. Samtidig kontrasteres fællesskabet i bofællesskaberne til fællesskabet i etageejendomme i byen og fællesskabet på en villavej.

Det sociale fællesskab betegnes som det vigtigste ved bofællesskaberne af informanterne; det sociale naboskab, med Raahauges ord – et fællesskab, som de ikke mener at kunne finde i andre boformer, eller ikke har oplevet at finde andre steder, de har boet. Det handler om at føle tryghed i hverdagen og at fællesskabet i bofællesskabet føles som en udvidet familie for både børn og voksne.

Metaforen om fællesskabet som en arbejdsplads forklarer et andet helt centralt aspekt ved bofællesskaberne, som er gennemgående i de indsamlede erfaringer; kombinationen af et praktisk og et socialt fællesskab, som konstitueres i et dialektisk forhold.

Fællesspisningen er samlingspunktet i hverdagen og samtidig et centralt element, som samler det praktiske og det sociale fællesskab; fællesspisningen udgør et centralt element i bofællesskabet som en udvidet familie, da det både er en fast del af dagligdagens rutiner i bofællesskabet, og i familiernes hverdag, og samtidig er et socialt element, som er med til at

konstituere de sociale relationer, der udgør 'den udvidede familie' blandt beboerne i bofællesskaberne.

Ud fra min analyse, samt de teoretiske perspektiver, kan jeg konkludere, at de undersøgte bofællesskaber produceres i et dialektisk forhold mellem de sociale relationer, organiseringen af dagligdagen i bofællesskaberne og det fysiske design, som udgøres af både private og fælles rum. Bofællesskaberne som steder, og som hjem, er således en social produktion; de produceres i mødet mellem sociale relationer og steders fysiske materialitet. Det betyder samtidig, at de tre bofællesskaber i dette speciale konstrueres som steder igennem informanternes fortællinger, idet det er informanternes forståelse og gengivelse af fællesskabet i bofællesskaberne, som tilskriver bofællesskaberne mening som steder. Dermed kan der heller ikke generaliseres over bofællesskabernes meningstilskrivelse, men kun konkluderes på den mening, som fremkommer for mine informanter.

Bofællesskaberne tilskrives ligeledes mening i relation til andre steder, idet informanterne kontrasterer bofællesskaberne til andre steder, de har boet eller forestiller sig at bo. Kontrasteringerne vidner, som det fremgår af analysen, om en oplevet fremmedgørelse og savn af det nære fællesskab andre steder.

Bofællesskaberne som sted konstrueres også af beboerne hverdagsrutiner, stedet bliver en integreret del af hverdagslivet i den måde, beboerne bruger bofællesskabet på. Fællesskabet omkring de praktiske hverdagsrutiner og det nære sociale fællesskab i bofællesskaberne er altså en integreret del af beboernes hverdagsliv. Det handler igen om fællesspisningen, om at de holder en stor del af udearealerne i fællesskab, og om at det nære sociale fællesskab udgør et socialt naboskab, som opleves trygt, og hvor der ikke er langt til at spørge om hjælp, eller hvor det er naturligt at se efter hinandens børn. På denne måde udvides strukturerne for familien og for hjemmet; rutinerne rykkes udover grænserne for den enkelte familie og det enkelte hjem.

Denne fælles organisering af dagligdagens rutiner kan både virke støttende og begrænsende. Mine informanter har overordnet meget positive fortællinger om at bo i bofællesskaber, men der antydes også grænser for fællesskabet. Det kræver et stort engagement at bo i bofællesskaber, både praktisk og socialt, og indimellem synes informanterne, at det griber for meget ind i deres privatliv. Samtidig er det væsentligt, for at fællesskabet kan opretholdes, at alle beboerne deltager i det praktiske og det sociale fællesskab. Informanterne mener dog, at der overordnet set er en synergieffekt i at bo i bofællesskab; de mener, at de får 'mere' tilbage, end de giver. Alle informanterne giver altså udtryk for, at hverdagslivet i bofællesskaberne bidrager positivt til deres bolig- og familieliv.

Det er igennem hverdagslivets rumlighed, at de sociale og praktiske fællesskaber skabes. Det er altså igennem det levede rum, og beboernes tilegnelse og modificering af omgivelserne, at bofællesskaberne produceres. Jeg har med specialet sat fokus på de erfaringer, som findes i det levede rum (eller repræsentationernes rum) og altså i beboernes eget rum. I bofællesskaberne sker der både en tilegnelse af samfundets dominerende strukturer i forhold til familie-, hverdags- og boligliv, men også en modificering af disse strukturer og en gentilegnelse af hverdagslivets rammer på en alternativ måde.

I bofællesskaberne forskydes de hverdagslige rutiner fra den enkelte familie, eller husholdning, i en vis grad til fællesskabet. En del af den daglige praksis udføres i fællesskab, hvilket giver informanterne mere tid i det daglige. Samtidig er den daglige praksis med til at konstituere det sociale fællesskab, blandt andet fordi der skabes kontinuerlige 'mødesteder' til fællesspisningen, bogruppermøder og arbejdsdage. Hverdagslivet i bofællesskaberne er dermed alternativt i den forstand, at det giver nogle andre muligheder for bolig- og familieliv end hverdagslivet i kernefamilien og enfamiliehuset. Det giver mulighed for et socialt fællesskab i det daglige, som rækker ud over fællesskabet i kernefamilien.

Bofællesskaberne kan ikke ses som et egentlig 'mod-rum,' i Lefebvres terminologi, eller som værende i opposition til samfundets indretning af hverdagslivet. Nærmere kan bofællesskaberne ses som en pragmatisk modificering af rammerne for hverdagslivet, som giver mening for bofællesskabets beboere – og som en alternativ forestilling om familie og hjem, som rækker ud over den private bolig og kernefamilien. Bofællesskabet kommer i praksis til at fungere som et udvidet hjem og en udvidet familie for informanterne.

Dette hverdagsliv kan indeholde et kritisk og transformativt potentiale. I bofællesskaberne skabes nogle nye fælles hverdagspraksisser; normer for hverdags- og familieliv suspenderes ikke totalt, men der sker nogle fordrejninger i beboernes gentilegnelse af rummet, i forhold til de dominerende strukturer, idet de daglige rutiner udføres i fællesskab i stedet for i hver enkelt familie og husholdning. Denne fordrejning, eller forskydning, i hverdagslivspraksissen kan indeholde et transformativt potentiale, idet der angives en anderledes måde at bo på. Samtidig kan bofællesskaberne, som nævnt ikke karakteriseres som mod-rum, da strukturer for familie- og hverdagsliv også reproduceres, eksempelvis i form af den private bolig og strukturen omkring fællesspisningen. Der eksisterer altså en dobbelthed i hverdagslivet i bofællesskaberne, idet der både reproduceres rutiner for hverdagsliv og skabes muligheder for forandring i hverdagslivet.

Bofællesskaberne og planlægningen

Hverdagslivet i bofællesskaberne indeholder således et kritisk og tranformativt potentiale, som er relevant at inddrage i planlægningen af boliger. Igennem min analyse har informanterne givet udtryk for positive erfaringer med at bo i bofællesskab; erfaringer som stiller spørgsmålstejn ved den dominerende diskurs indenfor boligplanlægning, hvor idealet er enfamilieboligen. I bofællesskaberne oplever informanterne, som repræsenterer forskellige familietyper, et socialt fællesskab og et lettere hverdagsliv, som de ikke har oplevet i andre boliger. Bofællesskaberne udgør dermed en særlig organisering, som tilbyder et fællesskab omkring hverdagslivet, der rækker ud over kernefamiliens grænser. Disse erfaringer er relevante at tage med i boligplanlægningen i en tid, hvor flere og flere familier ikke bor som en kernefamilie.

Mine informanternes fortællinger repræsenterer kropslige og følelsesmæssige erfaringer, som er relevante som et planlægningsværktøj i boligplanlægningen (jf. Sandercock). Fortællingerne bidrager til at gøre de levede rum forståelige og anviser dermed et kritisk og eksemplarisk perspektiv på hverdagsliv og boligpraksis. Informanternes fortællinger bidrager med forskellige positive perspektiver på en alternativ hverdagslivspraksis – men de anviser også nogle væsentlige balancer i fællesskabet, som det er vigtigt at holde for øje i planlægningen.

Det handler først og fremmest om en balance mellem det private og fællesskabet – en balance, som bofællesskaberne som hjem netop kan tilbyde, idet de udgør en slags hybrid mellem det private hjem og fællesskabet. Det er endvidere væsentligt, at bofællesskaberne produceres gennem en dialektik mellem det fysiske design, de sociale relationer og organiseringen af den fælles hverdagslivspraksis. I en planlægning for (bo)fællesskab handler det altså ikke udelukkende om at designe de fysiske rammer; det handler også om at skabe organisatoriske og sociale rammer for fællesskabet – at skabe fysiske og sociale mødesteder.

Erfaringerne fra bofællesskaberne er relevante i regi af den almennyttige boligsektor som et bud på en mere mangfoldig boligplanlægning. Bofællesskaberne kan tilbyde praktiske og sociale fællesskaber, som rækker udover kernefamilien og enfamilieboligen. Informanterne repræsenterer forskellige familieformer – og selvom der som nævnt ikke kan generaliseres over de indsamlede erfaringer, anviser de dog alternative tilgange til at bo samt alternative boligbehov. Dermed repræsenterer bofællesskaberne også en alternativ boform, som kan opfylde boligbehov for beboere, som ikke bor i en kernefamilie eller ikke ønsker at bo som en sådan. Dette er relevant for den almene sektor i forhold til et sigte om at tilbyde boliger til et bredt udsnit af den danske befolkning. Ud fra Sandercocks planlægningsperspektiv om planlægning for diversitet og mangfoldighed mener jeg således, at der i mine informanternes

fortællinger og erfaringer ligger et potentiale for at kvalificere planlægningen i et mangfoldigt lys og samtidig, at et mere mangfoldigt boligudbud kan anses som en øget planlægning for forskellighed.

APPENDIX & BILAG

Appendix I: Kollektive boliger i den almennyttige sektor

Der findes flere eksempler på at almennyttige boligselskaber har bygget lejligheder i bofællesskabskomplekser og lejlighedskomplekser med kollektive funktioner. Især findes der en del seniorbofællesskaber indenfor sektoren, men der er også eksempler på familieboliger og ungdomsboliger, som er bygget som bofællesskaber.

Nyere eksempler på sådanne er Tinggården i Herfølge, Egebjerggård i Ballerup og Sneglebo og Munksøgård i Trekroner ved Roskilde.

Eksempler af ældre dato er de såkaldte kollektivhuse, som blev bygget allerede i starten af 1950'erne, blandt andet i forbindelse med den store udvidelse af boligmassen i Storkøbenhavn efter 2. Verdenskrig; eksempelvis Carlsro³⁰ i Rødovre og Høje Søborg i Gladsaxe³¹ (begge administreret af DAB). Carlsro ejes af Rødovre Almennyttige Boligselskab og blev opført i 1952. Det er dels en rækkehusbebyggelse med 'have-by' karakter, dvs. et lavt boligbyggeri med 600 etplans boliger med små haver, og dels et højhusbyggeri i 8 etager med 200 boliger. Den underste etage i højhusbyggeriet blev bygget til fælles formål med bl.a. en integreret spiseordning. Etagen bruges stadig til fælles funktioner som beboerhus, selskabslokaler, pensionistklub, hobbyklub og et butikscenter med bl.a. klinikker og kontorer samt børneinstitutioner og vaskeri. Kollektivhuset Høje Søborg er ejet af Gladsaxe Almennyttige Boligselskab og opført i 1951. Det er bygget over nogenlunde samme koncept som Carlsros højhus; et etagebyggeri i 4 etager med et par forretninger, tandlæge og andre erhvervslejemål i stuen samt værksteder, motionsrum, selskabslokaler, mødelokale og fællesvaskeri. Desuden er der en beboerrestaurant, hvor man som beboer er forpligtet til at spise et antal gange om måneden.

Tinggården i Herfølge, Køge, er et eksempel på et bofællesskab bygget af en almen boligorganisation. Tinggården er sit eget boligselskab, men administreres af DAB. Boligerne i Tinggården (1) er opført som 'eksperiment' boliger, tegnet af Tegnestuen Vandkunsten, efter tegnestuen vandt Statens Byggeforskningsinstituts (SBI) konkurrence om tæt-lavt boligbyggeri i 1971 (Vedel-Petersen et al. 1988, 7). SBI, Byggeriets Udviklingsråd samt Køge Kommune deltog i planlægningsfasen af boligerne og byggeriet startede i 1977.. De

³⁰ <http://www.dabbolig.dk/default.aspx?site=Carlsro&func=frontpage.vcard>

³¹ <http://www.dabbolig.dk/default.aspx?site=kollektivhusethoejesoeborg&func=frontpage.vcard>

kommende beboere blev desuden inviteret til at deltage i planlægningen og udformningen af boligbyggeriet (Vedel-Petersen et al. 1988, 81).

Tinggården er inddelt i 12 'familiegrupper' med 12-18 lejligheder i hver samt et fælleshus bl.a. med vaskemaskiner. Grupperingerne deles om fællesarealer, grønne områder samt et 'stræde' eller en 'gård'. En del af min empiriindsamling er udført i Tinggården.

Et andet eksempel er Utterslevhuse, hvor SAB byggede almennyttige lejligheder, som på forsøgsbasis blev udlejet i bogrupper omkring forskellige 'interessefællesskaber', for fx børnefamilier, døve, ældre, indvandrere – og for sportsinteresserede og folk der kunne tolerere støj. Det var dog hovedsagligt seniorbofællesskab som blev succesfuldt (Benjaminsen & Christensen, 1998).

Som introduceret i problemfeltet har blandt andre KAB³², indenfor de sidste par år, sat gang i flere nye tiltag i det almennyttige boligbyggeri, som har et øget fokus på fællesskabet. Eksempelvis bygger KAB, i samarbejde med 3B og Domea, boliger under konceptet AlmenBolig+ i indtil videre syv kommuner i København og omegn samt Hillerød og Århus³³. KAB har med dette projekt fået godkendelse fra det tidligere Velfærdsministeriet, nu Socialministeriet, til at opføre boliger, som er større, end det almindeligvis er tilladt for nybyggeri af almene boliger, boligernes størrelse er på 85-130 m². Lejlighederne bygges som lavenergiboliger og 'storrumsboliger', hvilket vil sige, at beboerne selv skal sørge for at indrette boligen i forhold til de rum, de ønsker – eksempelvis ved at bygge skillevægge eller lade være – tilføje hårde hvidevarer og eventuelt udbygge køkkenet. Målgruppen er børnefamilier og seniorer, som ønsker et socialt fællesskab omkring deres boligliv, og samtidig er interesserede i at bo til en billigere husleje, ved at beboerne selv vedligeholder og renholder, dels deres egen bolig og dels fællesarealerne. Der bliver således sparet på udgifter til for eksempel ejendomsservice. Boligerne opføres i mindre bebyggelser, så der er bedre mulighed for, at beboerne kan opnå fællesskaber med andre beboere samt føle ejerskab til bebyggelsen³⁴.

KAB og Frederiksberg Forenede Boligselskaber har desuden opført 42 boliger under konceptet "magnetboliger" i området omkring Flintholm Station, hvor sigtet er, at de beboere, som flytter ind, skal engagere sig i boligafdelingen og lokalområdet. Der er blandt andet bygget fællesrum i lejlighedskomplekset til fællesspisning og sociale arrangementer. 12 af lejlighederne har et tilknyttet studierum, som kan indrettes til hjemmearbejdsplads

³² Almennyttigt administrationsselskab ejet af storkøbenhavnske boligorganisationer (<http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=120>)

³³ <http://politiken.dk/tjek/penge/hjemmet/ECE616192/ny-boligform-skal-hjaelpe-unge-familier/>

³⁴ <http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=3539>

eller atelier. Studierummene ligger i det ene af de to huse, som udgør bebyggelsen Flintholmgård, sammen med fællesrummet, som ligeledes skal kunne bruges som kreativt værksted. Sigtet er, at der dels skal kunne opstå et kreativt og socialt fællesskab beboerne imellem – særligt blandt brugerne af studierummene – og at byggeriet skal åbne op og 'bygge bro' mellem de ældre almennyttige boligbyggerier på den ene side og nybyggede ejerboliger og private lejeboliger på den anden. Arkitektonisk er der derfor gjort meget ud af at bygge 'åbent', således at både lejligheder, studierum og fællesrum åbner op mod omgivelserne ved hjælp af store glaspartier, ligesom bebyggelsens fælles gårdareal er holdt åbent³⁵.

Det sidste nyere projekt, jeg vil nævne, er projektet "under samme tag", som KAB ligeledes står bag³⁶. Projektet ses som et fremtidssikringsprojekt for den almene boligsektor i form af nytænkning af boligformerne – med udgangspunkt i at familier og husstande i dag har mange forskellige former, hvilket også medfører forskelligartede behov, som den almene sektor må imødekomme for at tiltrække beboere bredt i befolkningen. Projektet handler specifikt om forslag til de mange renoveringer af utidssvarende boliger i den almene sektor (bl.a. små boliger bygget i 1950'erne), og giver et bud på alternative boformer, som samtidig kan holde renoveringsudgifterne indenfor en økonomisk ramme, der gør, at boligerne fortsat er konkurrencedygtige på udbudsmarkedet. Det handler både om de private rum (boligerne) og om fællesrum og fællesarealer i de almene bebyggelser; det handler således om nye former for deleboliger, hvor for eksempel små boliger deles op i separate værelser med et dele køkken eller om opgangsfællesskaber, hvor nogle boliger splittes op, og værelser lægges til andre lejligheder, så der bliver flere større og mindre boliger, samtidig med der skabes delerum. Projektet handler også om at skabe nye former for fællesrum og -arealer i bebyggelserne, eksempelvis loftatelier, tagterrasse eller en passage som giver bedre adgang til de fælles indendørs og udendørs arealer³⁷. Tanken er, at de fællesskabsorienterede koncepter skal være mere tilpasningsdygtige i forhold til beboernes behov i de enkelte boligafdelinger – i forhold til de almindeligvis mere kassetænkende almene byggerier med for eksempel et beboerlokale og en fælles græsplæne.

³⁵ <http://www.kab-bolig.dk/Default.aspx?ID=6961>

³⁶ I samarbejde med Nueva, Sterling A og Primus Arkitekter. Projektet er støttet af Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter.

³⁷ <http://undersammetag.dk>

Appendix II: Pilotempiri

Interviewet med udviklingschef Katja Lindblad i Boligkontoret Danmark klargjorde bl.a. at der kan findes økonomiske barrierer for at bygge mere fleksibelt og alternativt i den almene boligsektor. Sektoren er stramt reguleret ifht. fx lejlighedsstørrelser bl.a. pga. Landsbyggefondens finansieringsmodeller og kommunale tilskud. Forsøg på at bygge anderledes og fleksible boliger, som et forsøg på at tiltrække beboere mere bredt i befolkningen har ofte resulteret i mere 'skrabede' nybyggede boliger, som dels giver større fleksibilitet for beboerne ifht. indretning af boligen, men som også kræver en større indsats af beboerne for selv at 'færdiggøre' lejligheden. Et eksempel er AlmenBolig+. Desuden italesatte Katja Lindblad, at der er et 'image issue' i den almene boligsektor, fx ifht. at tænke sektoren som en regulær del af det danske lejeboligmarked.

Interviewet med den kvindelige lokalpolitiker med 'regnbue' familie fungerede som en afsøgning af behovet for alternative boformer til 'alternative familier', altså familier som ikke er den gængse kernefamilie med et forældrepar og børn. Hun fortalte, at hende og hendes kone og børnenes fædre, havde talt om at flytte sammen i en form for kollektiv, og at de har flere venner med samme familiekonstellation, som både har eksperimenteret med det og overvejet det. For deres vedkommende, var det dog ikke blevet til noget, bl.a. fordi de fandt det svært at eksperimentere med boformer, som boligmarkedet ser ud i dag og fx finde mulighed for at købe to lejligheder i samme opgang. Hun sagde bl.a. at: "Det er klart, at hvis der var mulighed for at flytte sammen i en lejelejlighed, så ville det gøre det meget lettere at eksperimentere". Denne samtale øgede min interesse for at bidrage med perspektiver på kollektive boformer og samtidig tænke disse i relation til den almennyttige sektor, som netop består af lejelboliger og dermed er en mere fleksibel boform end ejerboliger.

Gennem det første interview og besøg på Munksøgård kom jeg frem til, at der var mange interessante perspektiver at hente i denne slags bofællesskaber i forhold til fællesskab, dels det sociale og dels det praktiske, og forhold til moderne familieliv. Gennem interviewet fik jeg desuden en viden om, hvordan et bofællesskab kan fungere som almennyttige boliger; hvordan planlægningsprocessen havde været og hvordan organiseringen fungerer.

Appendix III: Information om bofællesskaberne

Tinggården

Bofællesskaberne Tinggården og Tinggården 2 ligger i Herfølge ved Køge og består af almennyttige lejeboliger. Jette og Jørgen bor i Tinggården (1), som består af rækkehusbebyggelser i to etager med familieboliger i 1-2 etager, som 'lukker sig' omkring fællesarealer med centralt placerede fælleshuse (med bl.a. vaskemaskine, fryser, køkken) og således fremstår som små bofællesskaber i en 'haveby'. Tinggårdens to boligbebyggelser er delt op i 12 familiegrupper med hver 12-18 lejligheder og et fælleshus og der i alt ca. 200 lejeboliger i de to bebyggelser. Lejlighederne varierer i størrelse fra 1-6 værelses lejligheder. Nogle af boligerne i Tinggården (1) kan udvides med tillægsrum, som løbende kan 'skifte ejer' efter behov (efter aftale med nabo og boligselskabet) (Vedel-Petersen et al. 1988, 85). Hver af de to bebyggelser har desuden et forsamlingshus og boligbebyggelsen har også nyttehaver³⁸.

Trudeslund

Trudeslund ligger i Birkerød og består af 33 ejerboliger og et fælleshus³⁹. Bofællesskabet stod færdigt i 1981. Bebyggelsen er tegnet af Tegnestuen Vandkunsten og anlagt i to vinkelrette 'længer' med 2-etages og 1-etages huse. Fælleshuset (med bl.a. køkken, legerum, vaskerum samt værksteder i kælderen) ligger centralt i 'vinklen' mellem de to gangstier og rækkerne af huse, som ligger på hver side af gangstien. Husene har hver små terrasser/havearealer foran huset mod strædet og/eller fællesarealerne, samt haver på bagsiden af huset. Der er nogle af haverne, som ikke har definerede afgrænsninger mellem matriklerne, og nogle som har. Resten af det ubebyggede areal er fælles (Vedel-Petersen et al. 1988, 89).

Munksøgård

Munksøgård er et økologisk bofællesskab i Trekroner ved Roskilde, som er opført i 2000⁴⁰. Det består af 5 bogrupper med blandede ejerformer. Der er en ejerbogruppe, en andelsbogruppe og tre almennyttige bogrupper bestående af en familie-, en senior- og en ungdomsbogruppe. Hver bogruppe består af 20 lejligheder og et fælleshus, som er bygget som fem separate klynger. Bofællesskabet består altså af i alt 100 boliger. Boligselskabet

³⁸ <http://www.tinggarden.nu/tinggarden-i-profil.360.aspx>

³⁹ <http://www.trudeslund.dk/>

⁴⁰ <http://www.munksoegaard.dk/>

Sjælland administrerer de almennyttige boliger. Bofællesskabet Munksøgård har desuden en gammel gårdbygning, som bliver brugt til fælles arrangementer for hele Munksøgård og der er bl.a. også nyttehaver, dyrehold og delebilsordning.

Oversigt over bilag

Bilag 1: Interviewguide

Nedenstående bilag over møder, samtaler, feltnoter og interview er vedlagt på cd-rom.

Pilotempiri

Bilag 2a: Tlf. samtale med Katja Lindblad

Bilag 2b: Møde med Katja Lindblad

Bilag 3: Samtale med Iben

Bilag 4: Besøg på Munksøgård

Feltnoter

Bilag 5: Trudeslund 6.2.2012

Bilag 6: Trudeslund 27.2.2012

Bilag 7: Trudeslund 16.3.2012

Interview

Bilag 8: Jette & Jørgen, Tinggården

Bilag 9: Dorthe, Trudeslund

Bilag 10: Mette & Uffe, Trudeslund

Bilag 11: Bent⁴¹, Trudeslund

Bilag 12: Rikke, Trudeslund

Bilag 13: Tatjana, Munksøgård

Bilag 14: Sarah, Munksøgård

Bilag 15: Tlf. samtale med Jonas Cohen

⁴¹ Interviewpersonen Bent ønskede at være anonym og Bent er derfor et opdigtet navn. Bents rigtige navn fremgår dog i bilaget.

Bilag 1: Interviewguide

Hvor boede du før du flyttede ind i dette bofællesskab? - (kan du fortælle om skiftet?)

Hvornår er du flyttet hertil? Hvorfor?

Hverdagsliv

bor du her med din familie? hvad synes du om det?

Har I boet andre steder sammen?

kan du fortælle mig om din/jeres hverdag? (rytmen/rutiner m.m.)

Hvordan bruger du/I bofællesskabet på daglig basis?

Hvilken rolle spiller bofællesskabet i jeres hverdag?

Hvordan passer det til din/og din families hverdag?

Privat/kollektiv

Hvordan fungerer jeres bofællesskab i det daglige?

Hvad er I fælles om? (hverdag + mere særlige begivenheder)

Spiser I sammen?

Hvilken betydning har fællesspisningen for dig/jer?

Kan du fortælle om, hvordan du bruger de forskellige rum; det private/boligen, de fælles udearealer, fælles rum

Føler du dig hjemme her? Hvorfor/hvordan?

Fællesskab

Hvordan vil du beskrive jeres fællesskab her?

Hvad ser du som det vigtigste for jeres fællesskab?

Kan du fortælle mere om det sociale fællesskab?

Kan du fortælle mere om praksis/fællesskab?

Er der også interne/mindre 'fællesskabs-inddelinger'?

Hvorfor bor du/I i bofællesskab?

Hvad synes du er godt ved at bo her? Og hvorfor?

Er der noget, du synes er mindre godt?

Hvilke muligheder tilbyder et liv i bofællesskab for jer?

Indebærer det også begrænsninger ifht jeres liv?

Hvem tager beslutninger i kollektivet? (hvad beslutter I i fællesskab?)

Hvad gør i, når nye beboere flytter ind?

Er der ofte udskiftning i boligerne?

Hvem bor her (hvordan fordeler beboerne sig (mht. alder, køn, familier osv.)?)

Ønsker/boligbehov

Har du nogen ønsker til din bolig, som du ikke får opfyldt her?

hvor længe forestiller du dig at blive boende? - Hvor tror du, du bor om 20-30 år?

Hvad kunne få dig til at flytte?

Hvad er din ideelle drøm om en bolig?

LITTERATURLISTE

- Andersen, Hans S. (2006) *Hvorfor er der behov for en social boligsektor i Danmark?* I Andersen, Hans S. & Fridberg, Torben (red.) Den almene boligsektors rolle i samfundet – hvad ved vi fra hidtidig forskning og undersøgelser? SBI 2006:11, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm
- Andersen, Hans S. & Christensen, Gunvor (2006) *Den almene sektors rolle i boligforsyningen*, i Andersen, Hans S. & Fridberg, Torben (red.) Den almene boligsektors rolle i samfundet – hvad ved vi fra hidtidig forskning og undersøgelser? SBI 2006:11, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm
- Andersen, Hans S. & Fridberg, Torben (red.) (2006) *Den almene boligsektors rolle i samfundet – hvad ved vi fra hidtidig forskning og undersøgelser?* SBI 2006:11, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm
- Andersen, John et al. (red.) (2012) *Byen i bevægelse – mobilitet, politik, performativitet*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg
- Bauman, Zygmunt (2001) *Fællesskab – en søgen efter tryghed i en usikker verden*, Hans Reitzels Forlag, København
- Benjaminsen, Lars & Christensen, Gunvor (1998) *Interessefællesskaber i Ueterslevhuse*, SBI-rapport 302, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm
- Bilfeldt, Annette (2007) *Metodekombination med kritisk analyse*, i Fuglsang et al. (red.) Teknikker i samfundvidenskaberne, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg
- Blunt, Alison & Dowling, Robyn (2006) *Home*, Routhledge
- Bryman, Alan (2004) *Social Research Methods*, 2.udgave, Oxford University Press, Oxford
- DeLyser, Dydia et al. (eds.) (2010) *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*, SAGE Publications, London
- Delanty, Gerard (2003) *Community*, Routhledge, London
- Douglas, Mary (1991) *The Idea of a Home: A Kind of Space*, Social Research, vol. 58 no.1, 287-307
- Engberg, Lars A. (2000) *Social housing in Denmark*, Research Papers from the Department of Social Sciences no. 6/00, Roskilde Universitet, Roskilde
- Elling, Bo (2004) *Kritisk teori*, i Fuglsang, L. & Olsen, P. B. (red.) Videnskabsteori i samfundsvideenskaberne, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Fridberg, Torben et al. (2006) *Kommunernes brug af de almene boliger*, i Andersen, Hans S. & Fridberg, Torben (red.) Den almene boligsektors rolle i samfundet – hvad ved vi fra hidtidig forskning og undersøgelser? SBI 2006:11, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm

Fromm, Dorit (1991) *Collaborative Communities – Cohousing, Central Living, and Other New Forms of Housing with Shared Facilities*, Van Norstrand Reinhold, New York

Gehl, Jan (1971) *Livet mellem husene*, Arkitektens Forlag, København

Hansen, Frank & Simonsen, Kirsten (2004) *Geografiens videnskabsteori – en introducerende diskussion*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Hayden, Dolores (1976) *Seven American Utopias – The Architecture of Communitarian Socialism, 1790-1975*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Hayden, Dolores (1981) *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Highmore, Ben (ed.) (2002) *The Everyday Life Reader*, Routledge, London

Holstein, James A. & Gubrium, Jaber F. (2010) *Animating Interview Narratives* i Silverman, D. (ed.) *Qualitative Research: Issues of Theory, Methods and Practice*, 3. udgave, SAGE, Los Angeles

Jacobsen, Michael H. (2012) *Zygmunt Bauman og storbyens mismod*, i Andersen et al. (red.): *Byen i bevægelse – mobilitet, politik, performativitet*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Jenks, Mike et al. (1996) *An Introduction*, i Jenks, M. et al. (eds.): *The Compact City – A Sustainable Urban Form?*, E & FN SPON, Oxford

Jensen, Ellen H. & Partoft, Marie H. (red.) (2010) *Byplanlægning – et produkt af tiden. Dansk Byplanlægning 1945-2010*, Dansk Byplanlaboratorium & Geografforlaget

Koefoed, Lasse (2006) *Glokale nationalismer – globalisering, hverdagsliv og fortællinger om dansk identitet*, Ph.d.-afhandling, Institut for Geografi og Internationale Udviklingsstudier, Roskilde Universitetscenter, Roskilde

Kristensen, Catharina J. (2007) *Interview med enkeltpersoner*, i Fuglsang et al. (red.) *Teknikker i samfundsvidenskaberne*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Kristensen, Hans & Andersen, Hans S. (2009) *Befolkningens boligønsker*, Center for Bolig & Velfærd, Realdania Forskning

Krokfors, Karin (2012) *Co-Housing in the Making*, Built Environment, vol.38, 3

Lefebvre, Henri (1991) *The Production of Space*, Blackwell Publishing, Oxford

Lefebvre, Henri (2002) *Work and Leisure in the Everyday Life [1958]*, i Highmore, B. (ed.) *The Everyday Life Reader*, Routledge, London

Massey, Doreen (1995) *The Conceptualisation of Space*, i Massey, D. & Jess, P. (eds.) *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*, Oxford University Press, Oxford

Massey, Doreen & Jess Pat (1995) (eds.) *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*, Oxford University Press, Oxford

Marckmann, Bella (2009) *Hverdagslivets kritik: Økosamfund i Danmark*, Ph.d.-afhandling, Sociologisk Institut, Københavns Universitet

Marckmann, Bella et al. (2012) *Sustainable Living and Co-Housing: Evidence from a Case Study of Eco-Villages*, *Built Environment*, vol. 38, 3

Mazanti (2002) *Fortællinger fra et sted*, Ph.d.-afhandling, By og Byg, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm.

Mazanti, Birgitte (2007) *Choosing residence, community and neighbours – theorizing families' motives for moving*, *Geografiska Annaler B*, vol. 89, 1

McCamant, Kathryn & Durrett, Charles (1994) *Cohousing – A Contemporary Approach to Housing Ourselves*, Ten Speed Press, Berkeley, California

McDowell, Linda (2010) *Interviewing: Fear and Liking in the Field*, i DeLyser, D. et al. (eds.) (2010) *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*, SAGE Publications, London

Navne, Anne-Dorte (1987) *At bo i fællesskab – en bog om kollektiver og bofællesskaber*, Arkitektens Forlag, København

Neergaard, Helle (2001) *Udvælgelse af cases – i kvalitative undersøgelser*, *Samfundslitteratur*, Frederiksberg

Nielsen, Esben H. & Simonsen, Kirsten (2003) *Scaling from 'Below': Practices, Strategies and Urban Spaces*, *European Planning Studies*, vol. 11, No. 8, 911-927

Nielsen, Hanne W. (2007) *Deltagende observation*, i Fuglsang et al. (red.) *Teknikker i samfundsvidenskaberne*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Pedersen, Kirsten B. & Nielsen, Lise D. (red.) (2001) *Kvalitative metoder – fra metateori til markarbejde*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Pinder, David (2005) *Visions of the City – Utopianism, Power and Politics in Twentieth-Century Urbanism*, Edinburgh University Press, Edinburgh

Olsen, Poul B. & Pedersen, Kaare (2003) *Problemorienteret projektarbejde*, Roskilde

Universtitetsforlag, Frederiksberg

Rendtorff, Jacob D. (2004) *Fænomenologien og dens betydning*, I Fuglsang, L. & Olsen, P. B. (red.) Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Raahauge, Kirsten M. (2007) *Ved vejen – i komplekset. Om det globale, det lokale og det materielle*, Dansk Sociologi, årg. 18, nr. 4

Sandercock, Leonie (1998) *Towards Cosmopolis – Planning for Multicultural Cities*, John Wiley & Sons, Chichester

Sandercock, Leonie (2000) *When Strangers Become Neighbours: Managing Cities of Difference*, Planning Theory & Practice, vol. 1, No. 1, 13-30

Sandercock, Leonie (2003) *Out of the Closet: The Importance of Stories and Storytelling in Planning Practice*, Planning Theory & Practice, vol. 4, No. 1, 11-28

Sargisson, Lucy & Sargent, Lyman T. (2004) *Living in Utopia. New Zealand's Intentional Communities*, Ashgate Publishing, Aldershot

Simonsen, Kirsten & Koefoed, Lasse (2010) *"Den fremmede", byen og nationen – om livet som etnisk minoritet*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Simonsen, Kirsten (1999) *Rum som social kategori*, GRUS nr.58 (5-22)

Simonsen, Kirsten (2001) *Rum, sted, krop og køn – dimensioner af en geografi om social praksis* i Simonsen, K. (red.) *Praksis, rum og mobilitet – Socialgeografiske bidrag*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Simonsen, Kirsten (2005) *Byens mange ansigter – konstruktion af byen i praksis og fortælling*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg

Thagaard, Tove (2004) *Systematik og indlevelse – en indføring i kvalitative metoder*, Akademisk Forlag, København

Vedel-Petersen, Finn et al. (1988) *Bofællesskaber – en eksempelsamling*, SBI-rapport 187, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm

Vestbro, Dick U. & Horelli, Liisa (2012) *Design for Gender Equality: The History of Co-Housing Ideas and Reality*, Built Environment, vol.38, 3

Vestergaard, Hedvig (2001) *Boligpolitiske problemer og udfordringer – interview med nøglepersoner på boligmarkedet*, By og Byg, Statens Byggeforskningsinstitut, Hørsholm

Watson, Annette & Till, Karen E. (2010) *Ethnography and Participant Observation*, i DeLyser, D. et al. (2010) *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*, SAGE Publications, London

Ærø, Thorkild (2004) *Velfærdssamfundets boligprojekt – boligidealer og boligbehov*, i Bech-Danielsen, Claus et al. (red.) *Urban Lifescape*, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg

Tidsskrifter og artikler

Arkitektur DK (1984) nr.6, årgang 28, Arkitektens Forlag, Danmark

Dagbladet Information (2011), *Moderne Tider* 9-10. april:

<http://www.information.dk/264923>

Danmarks Statistik

Danmarks Statistik (2012) *Hver anden børnefamilie har kun fælles børn*, Nyt fra Danmarks Statistik, nr. 214, 25. april 2012

Danmarks Statistik (2011) *Befolkningens udvikling 2010*, Danmarks Statistik, oktober 2011

Websider

Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter: <http://mbbl.dk>

BL: www.bl.dk

KAB: www.kab-bolig.dk

Under samme tag: <http://undersammetag.dk>

Danmarks Radio: www.dr.dk

Dagbladet Information: www.information.dk

